

Stefan Op de Woerd

Politiek vertrouwen en constitutionele toetsing
Een onderzoek naar de causale relatie

Utrecht, december 2007

Utrechtse School voor Bestuurs- en Organisationswetenschap
Master: Bestuur en Beleid

Utrecht, december 2007

Politiek vertrouwen en constitutionele toetsing

Een onderzoek naar de causale relatie

Student: Stefan Op de Woerd
Studentnummer: 0131695

Eerste begeleider: Dr. Yesilkagit
Tweede begeleider: Prof. Dr. Bovens

“The true administration of justice is the firmest pillar of good government”

George Washington in een brief aan
de Procureur Generaal (1789).¹

---

¹ George Washington werd in 1789 gekozen tot de eerste President van de Verenigde Staten van Amerika (V.S.). Een van de taken die hij als eerste President moest vervullen was het benoemen van het Hooggerechtshof.

Inhoudsopgave

	Pagina
<u>Voorwoord</u>	iv
<u>Afkortingen</u>	v
<u>Hoofdstuk 1: Inleiding</u>	6
1.1 Vertrouwenscrisis?	6
1.2 Conventie	8
1.3 Onderzoeksvraag	9
1.4 Conclusie	9
<u>Hoofdstuk 2: Constitutionele toetsing</u>	11
2.1 Grondwetspatriottisme	11
2.2 Argumenten	12
2.3 Voorstel	18
2.4 Conclusie	20
<u>Hoofdstuk 3: Politiek vertrouwen</u>	21
3.1 Definitie	21
3.2 Vertrouwensfactoren	22
3.3 Toetsing	36
3.4 Conclusie	38
<u>Hoofdstuk 4: Methodologie</u>	40
4.1 Quasi-experiment	40
4.2 België	42
4.3 Beperkingen	43
4.4 Conclusie	43
<u>Hoofdstuk 5: Quasi-experiment</u>	44
5.1 Grondwettelijk Hof	44
5.2 Tevredenheid democratie	45
5.3 Politiek vertrouwen	48
5.4 Vertrouwensfactoren	49
5.4 Conclusie	57
<u>Hoofdstuk 6: Conclusie</u>	60
6.1 Enquête	61
6.2 Aanbevelingen	63
<u>Samenvatting</u>	65
<u>Bijlagen</u>	66
<u>Literatuur</u>	78

Voorwoord

In het dagelijkse leven zijn wij genoodzaakt om vertrouwen te hebben in een veelvoud van personen en instanties. Vertrouwen is namelijk onmisbaar in de relaties tussen personen en zorgt er voor dat de maatschappij effectiever en efficiënter functioneert. Het is die noodzaak van vertrouwen die mij heeft geïnspireerd om te kijken naar de vertrouwensrelatie tussen burger en politiek. Hierbij heb ik geanalyseerd of het idee van constitutionele toetsing door de rechterlijke macht een bijdrage kan leveren aan het vergroten van het niveau van politiek vertrouwen. Dit onderzoek heb ik met veel plezier en energie uitgevoerd, maar het is niet vanzelf tot stand gekomen. Ik zou dan ook graag deze mogelijkheid willen gebruiken om een aantal personen te bedanken.

Allereerst gaat mijn dank uit naar mijn scriptie begeleider Kutsal Yesilkagit. Door zijn strakke begeleiding en nuttige feedback voelde ik mij constant gemotiveerd om verder te gaan met het schrijven van deze scriptie. Daarnaast is de steun van mijn ouders en vrienden onmisbaar geweest. Mijn moeder heeft in alle moeilijke periodes in mijn leven voor mij klaar gestaan, welke er veelvuldig zijn geweest tijdens het schrijven van mijn scriptie. Afsluitend wil ik Thomas Anthony bedanken voor zijn kritisch commentaar en Dr. Han Floor, Sylco Hoppenbrouwers en Niels Voogt voor hun uitleg over de werking van het programma SPSS.

Afkortingen

AMvB	Algemene Maatregel van Bestuur
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CDA	Christen Democratisch Appèl
Conventie	Nationale conventie
D66	Democraten '66
EB	Eurobarometer
EC	Europese Commissie
ECJ	European Court of Justice
EVRM	Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens
EVS	European Values Study
Hof	Grondwettelijk Hof
LPF	Lijst Pim Fortuyn
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
SCP	Sociaal Cultureel Planbureau
V.S.	Verenigde Staten van Amerika
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
WADO	Werken aan de Overheid
WIFZ	Wetten in Formele Zin
WRR	Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid

Hoofdstuk 1: Inleiding

De gevestigde partijen konden het niet geloven, maar toch gebeurde het. In 2002 keerde een groot deel van het electoraat zich tegen het politieke establishment en gaf bij de parlamentsverkiezingen hun vertrouwen aan de politieke nazaten van Pim Fortuyn. Fortuyn speelde tijdens de campagne in op het gevoel dat politici niet te vertrouwen zijn, waarmee hij een diepgeworteld wantrouwen leek bloot te leggen dat veel burgers voelen tegenover de politiek. Door de rol op zich te nemen van voorvechter van de belangen van de gewone burger, werden uiteindelijk zesentwintig parlementariërs namens de Lijst Pim Fortuyn (LPF) in de Tweede Kamer der Staten-Generaal van het Koninkrijk der Nederlanden gekozen.²

Deze ongeëvenaarde grote winst van een nieuwe politieke partij, heeft geleid tot bezinning en reflectie bij de politieke, bestuurlijke elite van Nederland. In een representatieve democratie is het namelijk van groot belang dat de burgers vertrouwen hebben in de politici die hun belangen behoren te behartigen. Het eerste kabinet Balkenende ging in het jaar 2002 dan ook van start onder het motto ‘werken aan vertrouwen’.

1.1 Vertrouwenscrisis?

Uit onderzoek van het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) blijkt dat de Nederlandse burger het wenselijk zou vinden als beslissingen over belangrijke kwesties in de toekomst meer in overleg met belangenorganisaties en door deskundigen zouden worden genomen. Het wordt echter zeer onwaarschijnlijk geacht dat dit ook daadwerkelijk zal gebeuren (zie tabel 1.1).

Tabel 1.1: Verwachtingen van Nederlandse burgers op het gebied van de besluitvorming over belangrijke kwesties in 2020 (in procenten*)³

In het jaar 2020...	dat is...	allen	Leeftijdsgroepen		
			16-34 jr	35-54 jr	> 54 jr
worden beslissingen over belangrijke kwesties minder genomen door regering en parlement en meer in overleg tussen belangenorganisaties	(zeer/eerder) onwaarschijnlijk	50	53	54	41
	(zeer/eerder) waarschijnlijk	36	34	35	42
	(zeer/tamelijk) onwenselijk	20	15	22	22
	(zeer/tamelijk) wenselijk	58	61	59	53
worden beslissingen over belangrijke kwesties minder genomen door politici en vaker door deskundigen	(zeer/eerder) onwaarschijnlijk	44	46	48	35
	(zeer/eerder) waarschijnlijk	45	43	44	50
	(zeer/tamelijk) onwenselijk	14	11	14	18
	(zeer/tamelijk) wenselijk	66	66	70	60

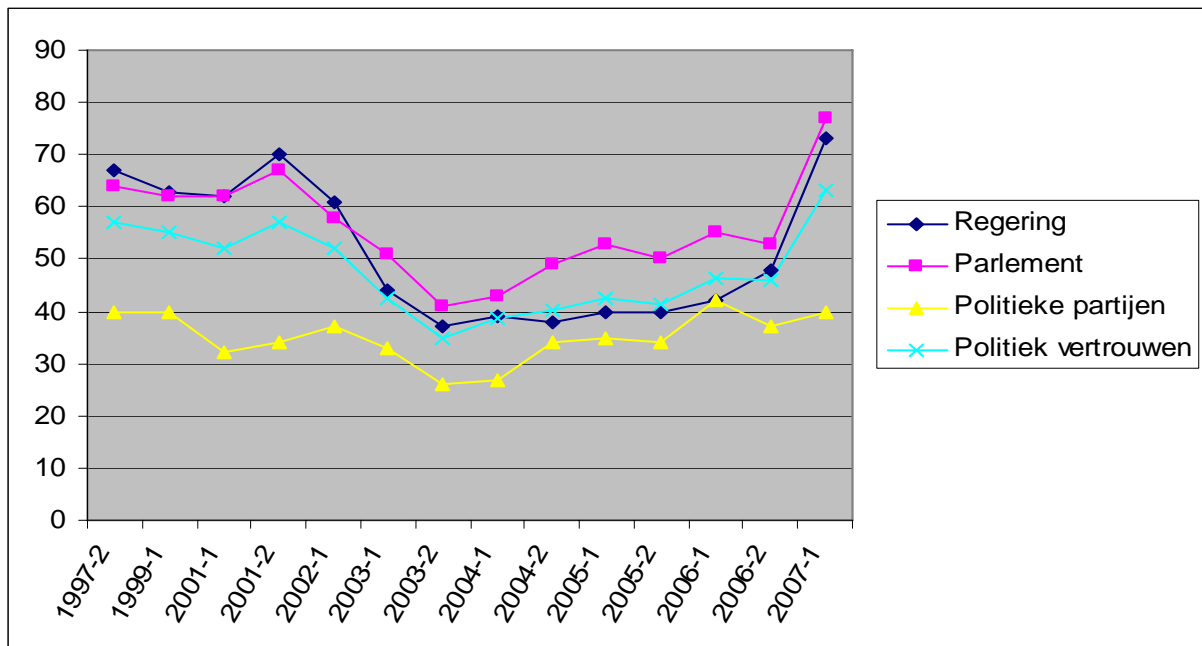
* De vermelde antwoorden tellen met ‘geen mening’ of ‘maakt me niet uit’ op tot 100%.

Deze cijfers lijken te wijzen op een laag niveau van vertrouwen van de burger in politieke instituties en politici. Het vertrouwen dat burgers hebben in de politiek wordt gemeten door het gemiddelde te berekenen van het vertrouwen van de burger in de regering, het parlement en de politieke partijen. In figuur 1.1 is het vertrouwen van de Nederlandse burger in de politieke instituties en de politiek als gehaal weergegeven voor het laatste decennium. Uit deze data blijkt dat tussen het najaar van 1997 en het najaar van 2003, er een sterke daling van het vertrouwen in politieke instituties heeft plaats gevonden.

² Vanaf nu zal de vermelding Staten-Generaal van het Koninkrijk der Nederlanden achterwege worden gelaten.

³ SCP, Sociaal en Cultureel Rapport 2004, p. 215.

Figuur 1.1: Vertrouwen in politieke instituties en de politiek in Nederland (in procenten)⁴

Het vertrouwen in de regering daalde in deze periode met dertig procent, het vertrouwen in de Tweede kamer daalde met drieëntwintig procent en het vertrouwen in politieke partijen daalde met veertien procent. De gemiddelde afname in politiek vertrouwen in deze periode bedroeg dan ook maar liefst 22,3 procent.⁵ Deze daling van vertrouwen in politieke instituties heeft zich echter niet doorgezet en de vraag dringt zich dan ook op wat er voor heeft gezorgd dat het vertrouwen tijdelijk zo laag was. Was dit te wijten aan de gevoelens van onbehagen zoals die door Fortuyn waren blootgelegd? Lag het aan de zeer impopulaire kabinetten van Balkenende? Of moet de verklaring eerder worden gezocht in de economische laagconjunctuur? Om deze vragen te kunnen beantwoorden zal moeten worden onderzocht welke factoren van invloed zijn op het vertrouwen van de burger in de politiek.

Veel politici waren van mening dat het vertrouwen van de burger in de politiek kon worden hersteld door het doorvoeren van bestuurlijke veranderingen. Zo heeft voormalig D66-minister De Graaf een voorstel gedaan tot invoering van een rechtstreeks door de bevolking gekozen burgemeester en een herziening van het kiesstelsel. Beide voorstellen kregen echter geen meerderheid in de Staten-Generaal, waarop De Graaf aftrad.⁶ Deze affaire leidde tot het sluiten van het Paasakkoord tussen de toenmalige coalitiepartijen CDA, VVD en D66, waarna

⁴ Europese Commissie (EC), *Eurobarometer (EB) 48.0 (1997), EB 51.0 (1999), EB 55.1 en EB 56.2 (2001), EB 57.1 (2002), EB 59.1 en EB 60.1 (2003), EB 61.0 en EB 62 (2004), EB 63.4 en EB 64 (2005), EB 65 en EB 66 (2006) en EB 67 (2007)*. Voor het jaar 2000 zijn geen gegevens bekend over het vertrouwen in de regering. Er is daarom besloten dit jaar niet op te nemen in figuur 1.1. Er was op het moment van dit onderzoek ook geen informatie voor handen over het vertrouwen van de burger in de politieke partijen in het voorjaar van 2007. Dit getal is geschat op 40 procent. Alle figuren in deze scriptie zijn gegenereerd met behulp van Microsoft Excel.

⁵ Politiek vertrouwen is het gemiddelde van het vertrouwen in de drie politieke instituties, waarbij zij elk een gelijkwaardig aandeel hebben. Er is aangenomen dat zij gelijkwaardige invloed uitoefenen op het politiek vertrouwen van de burger, omdat zij elk een ander cruciaal facet van het politieke systeem symboliseren.

⁶ Internet: Parlement & Politiek, *Bestuurlijke vernieuwing*. In het geval van internet bronnen wordt in deze scriptie een kernwoord gehanteerd. De specifieke internetpagina behorende bij dit kernwoord kan worden terug gevonden in de literatuur opgave.

Alexander Pechtold werd geïnstalleerd als de nieuwe minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties.

1.2 Conventie

Om het vertrouwen van de burger in de Nederlandse politieke instituties te herstellen, presenteerde Minister Pechtold in juli 2005 de democratische vernieuwingsagenda van het kabinet. De twee voornaamste pijlers waren het instellen van een burgerforum voor het kiesstelsel en een Nationale conventie (Conventie) voor staatkundige vernieuwing. De Conventie begon onder leiding van Rein Jan Hoekstra aan haar opdracht, met het doel:

‘{...} voorstellen te doen voor de inrichting van het nationaal politieke bestel die kunnen bijdragen aan herstel van vertrouwen tussen burger en politiek en mede ten grondslag kunnen liggen aan de constitutie voor de eenentwintigste eeuw. Zij besteedt daarbij in ieder geval aandacht aan: {...}

d. de positie van de Grondwet in de samenleving en de wijze waarop de Grondwet kan worden veranderd.’⁷

Uit dit politieke initiatief blijkt dat het Ministerie voor Bestuurlijke Vernieuwing een causaal verband veronderstelt tussen het vertrouwen van de burger in de politiek en de inrichting van het politieke bestel. Ook de Conventie gaat uit van deze veronderstelling, wat kan worden afgeleid uit de voorstellen die de Conventie doet om het vertrouwen van de burger in de politiek te vergroten (zie hoofdstuk 2.1). Een van de meest verstrekkende voorstellen die de Conventie heeft gedaan is het aanpassen van artikel 120 Grondwet. Dit Grondwetsartikel benadrukt en beschermt de onschendbaarheid van de wet, door te stellen dat de rechter niet in de beoordeling treedt van de Grondwettigheid van wetten en verdragen. Op verzoek van de regering vindt er vaak al wel een vorm van preventieve toetsing plaats door de Raad van State, voordat de regering het voorstel indient bij de Tweede Kamer. De mening van de Raad van State over de constitutionnalité van een wetsvoorstel is echter niet bindend.

De Conventie meent dat artikel 120 Grondwet moet worden gewijzigd in lijn met het wetsvoorstel van Tweede Kamer lid Femke Halsema (‘Introductie van de bevoegdheid tot constitutionele toetsing door de rechter’):

‘Artikel 120 wordt als volgt gewijzigd:

A Voor de tekst wordt de aanduiding “1.” geplaatst.

B Er wordt een lid toegevoegd, luidende:

2. Wetten vinden evenwel geen toepassing voor zover deze toepassing niet verenigbaar is met de artikelen 1 tot en met 17, 18, eerste lid, 19, derde lid, 23, tweede lid, 54, 99, 113, derde lid, 114 en 121. {...}’⁸

Al sinds de grote grondwetswijziging van 1848 zijn er voorstanders geweest van constitutionele toetsing door de rechterlijke macht,⁹ maar tot dusver is het nooit tot een grondwetswijziging gekomen.¹⁰ Het initiatiefwetsvoorstel introduceert een beperkte

---

⁷ Staatscourant.

⁸ Halsema, p. 3.

⁹ Vanaf nu wordt voor de zinsnede ‘constitutionele toetsing door de rechterlijke macht’ de zinsnede ‘constitutionele toetsing’ gehanteerd.

¹⁰ De Nederlandse Grondwet stamt uit 1814, waarin een centralistische monarchie tot staatsvorm werd gekozen. De huidige parlementaire democratie kent haar oorsprong in de grondwetsherziening van 1848, welke tot stand is gekomen onder leiding van Thorbecke.

bevoegdheid tot constitutionele toetsing door de rechter. Deze krijgt, als het voorstel uiteindelijk wordt aangenomen, de bevoegdheid formele (door het parlement aangenomen) wetten te toetsen aan een aantal in de Grondwet opgenomen klassieke grondrechten. Indien een rechter oordeelt dat een wettelijke bepaling in strijd is met een grondwetsartikel waaraan mag worden getoetst, kan deze wettelijke bepaling buiten werking worden gesteld. Er is in het voorstel van de Conventie sprake van een gemengd systeem van gespreide en centrale toetsing. Dat wil zeggen dat de toetsing gaat behoren tot de taakuitoefening van iedere rechter die in een concreet geschil wordt geconfronteerd met mogelijke strijdigheid tussen een wet en een Grondrecht. Indien dat het geval is moet de rechter een prejudiciële vraag voorleggen aan een centraal Constitutioneel Hof.

1.3 Onderzoeksvraag

In deze scriptie zal de onderstaande onderzoeksvraag van een antwoord worden voorzien:

Kan het vertrouwen van de Nederlandse burger in de politiek worden vergroot door de invoering van constitutionele toetsing?

Uiteraard is constitutionele toetsing op verschillende manieren denkbaar, maar het is de Conventie die het verband legt tussen constitutionele toetsing en politiek vertrouwen.¹¹ Daarnaast wordt de variant van constitutionele toetsing waar de Conventie voor opteert op dit moment besproken in de Staten-Generaal. Om deze redenen wordt het voorstel zoals dat door de Conventie is gedaan, gehanteerd als uitgangspunt voor het onderzoek

De onderzoeksvraag is niet eerder onderwerp van onderzoek geweest en de onderzoeksresultaten kunnen dan ook bijdragen aan een beter wetenschappelijk begrip van de invloed van constitutionele toetsing op politiek vertrouwen. De resultaten zijn echter niet alleen relevant voor wetenschappers, maar ook voor de politieke bestuurders van Nederland. Het eventueel nemen van de uiterst belangrijke en fundamentele beslissing om constitutionele toetsing in te voeren, moet namelijk gebeuren op basis van accurate informatie. Hopelijk zal deze scriptie een bijdrage leveren aan het verhelderen van het debat over constitutionele toetsing en het effect dat invoering zal hebben op het vertrouwen van de burger in de politiek.

Om de onderzoeksvraag systematisch van een antwoord te voorzien is een drietal deelvragen opgesteld:

Hoofdstuk 2: *Wat houdt constitutionele toetsing in?*

Hoofdstuk 3: *Wat is politiek vertrouwen?*

Hoofdstuk 5/6: *Welke invloed heeft invoering van constitutionele toetsing op politiek vertrouwen?*

1.4 Conclusie

De Conventie is van mening dat invoering van constitutionele toetsing zal leiden tot meer vertrouwen van de burger in de politiek. Om deze claim te onderzoeken zijn in hoofdstuk twee het voorstel van de Conventie en de argumenten voor en tegen constitutionele toetsing weergegeven. Vervolgens is in hoofdstuk drie het concept politiek vertrouwen ontleed en zijn de componenten waaruit politiek vertrouwen is opgebouwd beschreven. Er is in dit hoofdstuk

---

¹¹ Conventie, pp. 7-9.

tevens theoretisch beredeneerd welke invloed de invoering van constitutionele toetsing heeft op deze factoren. Na deze twee theoretische hoofdstukken, waarin de basisconcepten van deze scriptie uiteen zijn gezet, is in hoofdstuk vier de onderzoeksmethodologie weergegeven. Hier is uitgelegd dat om te kunnen bepalen wat het effect is van invoering van constitutionele toetsing op politiek vertrouwen, een quasi-experiment moet worden uitgevoerd in België en Nederland. De gegevens van dit experiment zijn in hoofdstuk vijf weergegeven. Allereerst is aangetoond dat Nederland qua politiek vertrouwen goed vergelijkbaar is met België en vervolgens dat invoering van constitutionele toetsing in België waarschijnlijk niet heeft geleid tot meer politiek vertrouwen. Dit is verder onderzocht in hoofdstuk zes door de resultaten van een enquête te analyseren die is afgenomen onder vijftig Nederlandse burgers.

Er is uiteindelijk geconcludeerd dat invoering van constitutionele toetsing in Nederland waarschijnlijk niet zal leiden tot meer vertrouwen van de burger in de politiek.

Hoofdstuk 2: Constitutionele toetsing

In dit hoofdstuk wordt allereerst geschetst waarom de Conventie constitutionele toetsing wil invoeren. Vervolgens wordt kort uiteengezet hoe constitutionele toetsing op dit moment in Nederland plaats vindt en zullen de argumenten voor en tegen constitutionele toetsing worden weergegeven en besproken. Hierna zal het specifieke voorstel van de Conventie worden uitgelegd. Dit vormt uiteindelijk de basis voor het verdere onderzoek naar de vraag of invoering van constitutionele toetsing zal leiden tot meer politiek vertrouwen.

2.1 Grondwetspatriottisme

De Nederlandse Grondwet beschrijft de basisrechten van de Nederlandse burger en levert grondregels voor de inrichting van het Nederlandse staatsbestel. In de praktijk worden de 142 in juridisch jargon geschreven artikelen van de Grondwet echter voornamelijk gebruikt voor het regelen van de verhoudingen tussen de staatsinstellingen onderling en tussen overheid en burger. De Grondwet vervult in Nederland dus geen waardeoriënterende rol zoals in de V.S.

De Conventie is van mening dat de Nederlandse Grondwet een meer prominente rol moet vervullen binnen de samenleving. Zij wensen een Grondwet die burgers verenigt, inspireert en die kan worden gebruikt als ‘{...} instrument bij burgerschapsvorming’.¹² De voorgestelde nieuwe positie van de Grondwet zal volgens de Conventie zorgen voor meer sociale cohesie, waardoor het vertrouwen van de burger in de politiek uiteindelijk zou kunnen toenemen. De werkgroep Grondwet van de Conventie,¹³ onder leiding van Carla Zoethout, hoopt dat door een aantal veranderingen in de Grondwet door te voeren, de burgers meer maatschappelijk betrokken zullen worden en ‘[i]n het verlengde daarvan zou een aanzet tot herstel van “vertrouwen tussen burger en politiek” kunnen worden gerealiseerd.’¹⁴

De ‘noodzaak’ voor meer maatschappelijke betrokkenheid is ontstaan door het veranderde karakter van onze samenleving. Niet langer bestaat onze maatschappij uit helder afgebakende zuilen waarin eenieder kan worden ingedeeld, maar zijn de groepen diffuser en is de afhankelijkheid van een burger van de groep waar hij/zij toe behoort veel minder sterk dan voorheen. Doordat burgers meer op eigen kracht kunnen ‘overleven’, is de gezamenlijke sociale binding dan ook minder geworden. Indien minder sociale binding samengaat met dalend politiek vertrouwen, kan dat volgens Akkerman als gevolg hebben dat vrijwillige acceptatie van en medewerking aan overheidsbeleid afneemt.¹⁵ Daardoor is de overheid geneigd om minder aandacht te schenken aan taken die door grote delen van de bevolking als minder essentieel worden gezien. Zo beschrijft de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) dat: ‘{...} de toenemende vertrouwenskloof “slecht nieuws” [is] voor het milieubeleid en vermoedelijk eveneens voor andere beleidsterreinen met een langetermijnkarakter, waarin de overheid een centrale plaats inneemt {...}’¹⁶

Om meer permanente sociale binding in de maatschappij te bewerkstelligen, stelt de Conventie voor om de Grondwet een prominentere rol te laten spelen. Zij streven er naar om een vorm van ‘Grondwetspatriottisme’ te creëren. Als dit kan worden bereikt, zo is de

---

¹² Conventie, p. 42.

¹³ Vanaf nu wordt voor de zinsnede ‘werkgroep Grondwet van de Conventie’ de zinsnede ‘werkgroep Grondwet’ gehanteerd.

¹⁴ Zoethout, p. 8.

¹⁵ Akkerman, p. 103.

¹⁶ WRR (2005), p. 175.

gedachte van de werkgroep Grondwet, dan vervult de Grondwet de rol van morele leidraad, waardoor er meer sociale binding ontstaat en het vertrouwen van de burger in de politiek wordt verhoogd.¹⁷ Om de Grondwet meer te laten fungeren als fundament van burgerschap, doet de Conventie een aantal voorstellen:

[1] Bevorder een breed maatschappelijk debat over de wenselijkheid en mogelijke inhoud van een preambule die aan de Nederlandse Grondwet vooraf gaat.

[2] Geef de Grondwet een hoofdstuk 'Algemene Bepalingen' waarin de belangrijkste constitutionele uitgangspunten zijn neergelegd en verbeter tegelijkertijd de indeling van de Grondwet.

[3] Toets voorstellen van wet zorgvuldig aan de Grondwet. Open daarna de mogelijkheid van toetsing van wetten door iedere rechter aan klassieke grondrechten uit de Grondwet.

[4] Stel een Constitutioneel Hof in dat op verzoek van een lagere rechter uitspraak doet over de vraag of wettelijke voorschriften in overeenstemming zijn met de klassieke grondrechten.

[5] Richt de procedure van verandering van de Grondwet als volgt in:

- één lezing in beide Kamers van de Staten-Generaal;
- aanvaarding met tweederde meerderheid in beide Kamers;
- een referendum over elk voorstel tot Grondwetsherziening na goedkeuring door de Staten-Generaal en vóór bekrachtiging door de regering.¹⁸

Het onderzoek van deze scriptie richt zich voornamelijk op het derde en vierde punt zoals dat door de Conventie is voorgesteld. Deze keuze is gebaseerd op het feit dat deze twee voorstellen niet alleen de werking van de politieke instituties verandert, maar ook de werking van niet politieke instituties beïnvloedt (zoals de rechterlijke macht). De mogelijke implicaties zijn van dien aard dat er kan worden gesproken over een fundamentele verschuiving in de machtsbalans tussen de verschillende overheids machten.

2.2 Argumenten

In Nederland vindt in veel gevallen al constitutionele toetsing plaats door de rechterlijke macht. Dat wil zeggen: alle producten van regelgeving en al het feitelijk handelen van de overheid kan aan de Grondwet worden getoetst door een individuele rechter. Enkel en alleen in het geval van wetten in formele zin (WIFZ) verbiedt artikel 120 Grondwet de rechter uitspraak te doen over de Grondwettigheid van een wet. In Nederland is het namelijk zo dat in het geval van een wet niet de rechter, maar de wetgever zelf de hoogste uitlegger is van de Grondwet. Onder een 'wet' wordt in artikel 120 Grondwet een vorm van regelgeving verstaan die langs de procedure van artikelen 81 e.v. Grondwet in overleg tussen de regering en de Staten-Generaal tot stand is gekomen. Dit betekent dat alle andere categorieën van regelgeving die in de volksmond vaak als 'wet' worden aangeduid, zonder meer door een rechter aan de Grondwet mogen worden getoetst (zie tabel 2.1).

In het geval van WIFZ is het de Staten-Generaal zelf die toeziet op de Grondwettigheid. Om die functie naar behoren uit te kunnen voeren kent Nederland sinds 1815 een tweekamerstelsel. Het achterliggende idee is dat een wet twee maal moet worden beoordeeld voordat deze uiteindelijk in werking treedt. Deze tweede kritische lezing vindt in Nederland plaats door de Eerste Kamer. Het is haar taak om te bepalen of het uiteindelijke voorstel kwalitatief '{...}' goed genoeg is, of er geen strijdigheid is met Grondwet of internationale

---

¹⁷ Zoethout, p. 10.

¹⁸ Conventie, pp. 8-9.

verdragen, of de rechten van de burgers niet onevenredig worden geschaad, en of voldoende rekening is gehouden met toekomstige kosten.’¹⁹

Tabel 2.1: De huidige situatie van constitutionele toetsing in Nederland²⁰

Te toetsen regeling/ handelen	Toetsing aan verdragsbepalingen en besluiten van volkenrechtelijke organisaties? ²¹	Toetsing door rechter aan Grondwet?
Wet	Ja	Nee
AMvB	Ja	Ja
Ministeriële regelingen	Ja	Ja
Andere vormen van nationale regelgeving	Ja	Ja
Decentrale verordeningen	Ja	Ja
Feitelijk handelen	Ja	Ja

We hebben een uitvoerende, wetgevende en rechterlijke macht; elk met haar eigen verantwoordelijkheden. De huidige situatie lijkt dat evenwicht redelijk weer te geven. Toch zijn er vele personen, organisaties en staten, die menen dat de Nederlandse situatie absoluut niet voldoet aan de standaarden die een rechtsstaat veronderstelt. De centrale vraag waar men volgens Lijphart in dat geval over twist, is welke instantie het best gelegitimeerd is om te bepalen of wetten die zijn goedgekeurd door de Staten-Generaal in overeenstemming zijn met de Grondwet.²² Deze vraag kan volgens Koopmans, oud rechter van de European Court of Justice (ECJ), op twee manieren worden beantwoord: de macht behoort te liggen bij de democratisch gekozen Staten-Generaal of bij de onafhankelijke rechterlijke macht.²³ Het is niet de bedoeling om deze vraag hier van een antwoord te voorzien, maar om te bepalen of de invoering van constitutionele toetsing zal leiden tot meer politiek vertrouwen. Voor dat doeleinde is het relevant om het debat over constitutionele toetsing kritisch weer te geven. De argumenten zullen daarom nu kort worden geschetst en besproken.

2.3.1 Argumenten wetgever

De huidige praktijk verleent de wetgever het monopolie op het toetsen van wetgeving aan de Grondwet. Er is een drietal argumenten dat in de discussie wordt aangedragen ter legitimering van het monopoly van de wetgever op het constitutioneel toetsen van wetgeving. Deze kunnen achtereenvolgens worden aangeduid als:

1. Democratieargument
2. Interpretatieargument
3. Transparantieargument

1. Democratieargument

Het democratieargument is volgens rechtsfilosoof Waldron gebaseerd op het idee dat door invoering van constitutionele toetsing de rechter zich de taak van de wetgever toeigent.²⁴ Er

¹⁹ Internet: Parlement & Politiek, *Eerste Kamer*.

²⁰ Zoethout, p. 39.

²¹ Ook de Grondwet zelf kan worden getoetst aan ‘een ieder verbindende bepalingen van verdragen of besluiten van volkenrechtelijke organisaties’ (artikelen 93 en 94 Grondwet).

²² Lijphart, p. 216.

²³ Koopmans, p. 15.

²⁴ Waldron, p. 15.

zou daardoor worden getornd aan de splitsing der machten die wij in Nederland als essentieel ervaren. Door invoering van constitutionele toetsing zouden wij namelijk niet langer leven in een rechtsstaat, maar in een rechtersstaat. Het is de democratische legitimatie van de wetgever die haar positie als hoogste uitlegger van de Grondwet rechtvaardigt bij het vaststellen van mogelijke tegenstrijdigheid tussen de wet en de Grondwet. Burgers (in Nederland) hebben volgens Lijphart nou eenmaal wel de mogelijkheid om de Staten-Generaal te kiezen, terwijl zij geen invloed kunnen uitoefenen op de samenstelling van de rechterlijke macht.²⁵ Het ongrondwettig verklaren van een wet door een niet democratisch gekozen rechter kan dan ook worden gezien als ondemocratisch. Als we bijvoorbeeld kijken naar de situatie van het Federale Constitutionele Hof in Duitsland, wordt duidelijk wat de gevolgen van invoering van constitutionele toetsing kunnen zijn. Het Constitutionele Hof heeft namelijk tussen 1951 en 1990 bijna vijf procent van alle federale wetten onconstitutioneel verklaard.²⁶

Tegenstanders wijzen er op dat de rechter niet op de stoel van de wetgever is gaan zitten, maar slechts de wet toepast (waarbij de Grondwet voorrang neemt). Deze positie wordt mooi verwoord door Hamilton:

"The executive not only dispenses the honors, but holds the sword of the community. The legislature not only commands the purse, but prescribes the rules by which the duties and rights of every citizen are to be regulated. The judiciary, on the contrary, has no influence over either the sword or the purse; no direction either of the strength or of the wealth of the society; and can take no active resolution whatever. It may truly be said to have neither force nor will, but merely judgment; and must ultimately depend upon the aid of the executive arm even for the efficacy of its judgments."²⁷

Beslissingen van de rechterlijke macht kunnen in de praktijk echter niet gemakkelijk door de andere overheids machten worden teruggedraaid en geven vaak het eindstation aan van een maatschappelijke discussie. De facto beknut de beslissing van de rechter de wetgevende en uitvoerende macht dus in haar vrijheid. Het argument dat dit niet het geval is, omdat politici de wet kunnen aanpassen indien zij het niet eens zijn met een rechterlijke uitspraak loopt dan ook spaak. Uit de praktijk van constitutionele toetsing in de V.S. blijkt namelijk dat deze praktijk zo is geaccepteerd dat het ondenkbaar is dat politici de Grondwet aanpassen na een rechterlijke uitspraak. En al zouden volksvertegenwoordigers dat willen, dan is daar een meerderheid voor nodig die zeer moeilijk is te vormen. Hierdoor is het zo dat constitutionele toetsing de rechterlijke macht de mogelijkheid geeft om de macht van de staat volledig naar zich toe te trekken.

Dit alles zou op puur pragmatische gronden nog kunnen worden geaccepteerd, zolang rechters foutloze machines zouden zijn. Rechters zijn echter gewoon mensen en maken dus ook fouten. Het probleem volgens Chemerinsky is dat als het hoogste rechtscollege een fout maakt in een zaak waar een constitutionele vraag is beantwoord, het bijna onmogelijk is om deze fout te herstellen.²⁸

2. Interpretatieargument

Een ander argument voor de huidige praktijk benadrukt dat meningsverschillen over de Grondwet politiek van aard zijn. Volgens de onlangs overleden Rehnquist, voorzitter van het Hooggerechtshof van de V.S. tot 3 september 2005, draait het bij het begrijpen van de

---

²⁵ Lijphart, p. 224.

²⁶ Ibidem, p. 226.

²⁷ Hamilton, p. 1.

²⁸ Chemerinsky, pp. 676-7.

Grondwet allemaal om interpretatie. Voor dit argument is het interessant om te kijken naar hoe constitutionele toetsing in de V.S. oorspronkelijk is ingevoerd. Deze bevoegdheid is namelijk niet ontstaan uit een politieke beslissing van de wetgevende en uitvoerende macht, maar door een uitspraak van het Hooggerechtshof zelf. De zaak *Marbury v. Madison* creëerde de autoriteit van de federale gerechtshoven om een wet die door het Congres was goedgekeurd onconstitutioneel en dus nietig te verklaren.²⁹ In deze zaak draaide de rechterlijke macht een gezamenlijke beslissing van de wetgevende en uitvoerende macht terug met een beroep op de constitutie van de V.S. Nergens in de Grondwet valt echter direct te lezen dat de rechterlijke macht deze bevoegdheid bezit, maar het Hooggerechtshof interpreteerde de Grondwet op zo een manier dat zij niet alleen het recht had, maar zelfs de plicht om toe te zien op de Grondwettigheid van wetgeving. Het Hooggerechtshof meende volgens Rehnquist dat het haar verantwoordelijkheid is om in het geval van twee met elkaar conflicterende wetten te bepalen welke wet van toepassing wordt geacht.³⁰

Het probleem is dat de Grondwet gebruik maakt van concepten die ruimte overlaten voor onenigheid. Het is dan ook de invulling van die concepten die betekenis geeft aan de Grondwet. En een dergelijke invulling is per definitie afhankelijk van de maatschappijvisie van degene die interpreteert en dus politiek van aard. De WRR beschrijft dit als volgt:

‘De semantische onbepaaldheid van ogenschijnlijk duidelijke begrippen geven aan de rechter een principiële interpretatieruimte, waardoor de uitleg van wetten nooit een automatisme kan worden. Daarnaast zijn er vele vage begrippen (zoals redelijkheid en billijkheid) en open normen, die de noodzaak van een eigen interpretatie in individuele gevallen versterken.’³¹

Aangezien de interpretatie dus weinig te maken heeft met besef van de wet, maar meer met de politieke visie van de interpretator, is het van belang om de splitsing der machten in stand te houden. De wetgevende macht maakt en toetst de wetten en de rechterlijke macht past die wetten vervolgens toe. De Grondrechten hebben dus een politiek karakter. ‘Wanneer de rechter wetten aan de grondrechten toetst, leidt dit [dan ook] onvermijdelijk tot politisering van de rechterlijke macht.’³² Een groot risico hierbij is dat politici politiek gemotiveerde rechterlijke benoemingen maken. Zo heeft de toenmalige President van Frankrijk, Jaques Chirac, net voor zijn vertrek zijn partijgenoot Jean-Louis Debré aangesteld als voorzitter van de Franse constitutionele raad. Volgens journalist Obbema om zijn opvolger juridisch tegen te werken en zijn eigen vervolging wegens vermeende corruptie te bemoeilijken.³³

3. Transparantieargument

Ten slotte kan er op worden gewezen dat de beraadslaging over de Grondwettigheid van wetten in de huidige praktijk in alle openbaarheid plaats vindt. Dit in tegenstelling tot de besloten procedure van beraadslaging in het geval van constitutionele toetsing door de rechterlijke macht. Zo zijn in de V.S. alleen de negen rechters van het Hooggerechtshof aanwezig bij het schrijven van de beslissing in een rechtszaak. Zij bereiden individueel hun oordeel voor en na die te hebben voorgelezen aan de andere leden van het Hooggerechtshof, wordt er vaak zonder discussie op basis van meerderheid besloten. Het is dus niet zo dat de rechters gezamenlijk tot een besluit komen, omdat zij de Grondwet hebben ontcijferd.

---

²⁹ Rehnquist, p. 21.

³⁰ Ibidem, pp. 33-4.

³¹ WRR (2002), p. 182.

³² Conventie, p. 45.

³³ Obbema, p. 5

Volgens Waldron verschillen rechters dan ook net als politici van mening over de betekenis van de Grondwet in specifieke situaties.³⁴ Ook Rehnquist meent dat er geen juiste interpretatie van de Grondwet bestaat.³⁵ Hiermee wordt het argument dat de Grondwet door de rechters politiek wordt geïnterpreteerd alleen maar versterkt. Aangezien zij vervolgens ook nog eens op basis van meerderheidsstemming beslissingen nemen, is het merkwaardig om deze bevoegdheid niet te schenken aan de wetgevende macht die door het volk is gelegitimeerd.

2.3.2 Argumenten rechterlijke macht

De Conventie erkent deze argumenten, maar is toch van mening dat constitutionele toetsing uiteindelijk positief zou zijn voor Nederland. Kijkend naar de argumenten voor constitutionele toetsing door de rechterlijke macht, kan worden geconcludeerd dat er in de discussie drie hoofdargumenten worden aangedragen:

1. Verdragenargument
2. Rechtsstaatargument
3. Empirieargument

1. Verdragenargument

Volgens voorstanders van constitutionele toetsing neemt de rechter geen plaats op de stoel van de wetgever door wetten te toetsen aan de Grondwet. De rechter beoordeelt namelijk slechts of de uitwerking van een wet in een concreet geval in strijd is met de Grondwet. Dit wordt volgens hen bevestigd als we kijken naar de huidige praktijk, waarin de rechter al aan ieder verbindende bepalingen uit internationale verdragen mag toetsen (artikel 94 Grondwet), zoals de mensenrechten in het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM). Deze bepalingen werken ook direct door in het Nederlandse recht en hoeven dus niet te worden omgezet in Nederlandse wetgeving (artikel 93 Grondwet).³⁶ De rechter kan dus al WIFZ toetsen aan internationale verdragen en wijkt daarmee af van artikel 120 Grondwet.³⁷ Deze juridische mogelijkheid heeft niet als gevolg gehad dat de rechter massaal wetten buiten beschouwing is gaan laten bij het beslissen van rechtszaken.³⁸

Er kan echter worden getwijfeld aan de juistheid van dit argument. Als men namelijk meeweegt dat er een nieuw instituut wordt opgericht, zoals een Constitutioneel Hof, om de toetsing gedeeltelijk centraal te laten plaats vinden, dan ligt het in de lijn der verwachting dat dit instituut zijn toegevoegde waarde zal willen aantonen. Hierdoor zal zij zich hoogstwaarschijnlijk actief opstellen en de grenzen van haar macht opzoeken (zoals dat in Duitsland heeft plaats gevonden).³⁹ Dit kan tot gevolg hebben dat uitspraken meer politiek geladen worden dan wenselijk.

2. Rechtsstaatargument

De werkgroep Grondwet meent dat het vanuit de optiek van rechtsbescherming merkwaardig is dat burgers hun klassieke burgerrechten niet kunnen claimen tegenover de overheid,

---

³⁴ Waldron, p. 15.

³⁵ Rehnquist, pp. 253-5.

³⁶ Besselink, p. 92

³⁷ WRR (2002), p. 62.

³⁸ Internet: Parlement & Politiek, *Constitutionele toetsing*.

³⁹ Lijphart, p. 226.

wanneer zij menen dat een wet in strijd is met de Grondwet.⁴⁰ De onfeilbaarheid van de wet, zoals impliciet vastgesteld door de meerderheid van de burgers, wordt hier beschouwd als gevaarlijk voor de individuele burger en moet aan banden worden gelegd door de Grondwet. Volgens de WRR waakt '[d]e rechtsstaat {...} [namelijk] tegen willekeur in de uitoefening van overheidsmacht door die aan het recht te binden en zorgt voor een vreedzame omgang tussen mensen.'⁴¹

Om er voor te zorgen dat de meerderheid zich ook daadwerkelijk houdt aan de Grondwet en de principes van de rechtsstaat, moet er een onafhankelijk instituut zijn dat toeziet op de constitutionnalité van wetten die door de Staten-Generaal zijn aangenomen. Want als het Parlement zelf de rechter is over de constitutionnalité van haar eigen wetten, is het volgens Lijphart erg verleidelijk om elke vorm van twijfel te laten doorslaan in haar eigen voordeel.⁴² Ook volgens de WRR hebben burgers recht op een onafhankelijke toetsing van hun rechten en gaat de rechter daarmee niet op de stoel van de wetgever zitten.⁴³ De kern van het rechtsstaatargument is dan ook dat alle burgers bepaalde onvervreembare rechten bezitten die zij voor de rechter moeten kunnen claimen. Het hele principe dat niemand rechter is in zijn eigen zaak (om willekeur te voorkomen) wordt anders overboord gezet en de wetgever mag dat volgens de Conventie beoordelen met een kleinere meerderheid dan nodig is om de Grondwet te wijzigen.⁴⁴ Alle macht zou daarmee in de handen van de wetgever komen te liggen en zoals Madison al schreef: "The accumulation of all powers, legislative, executive and judiciary, in the same hands, whether of one, a few or many, and where hereditary, self-appointed, or elective, may justly be pronounced the very definition of tyranny."⁴⁵ Popelier geeft aan dat constitutionele toetsing in de V.S. op basis van dit argument wordt gelegitimeerd; door te verwijzen naar de superieure positie van de Grondwet, die niet gerespecteerd zou worden zonder rechterlijk toezicht.⁴⁶

Het achterliggende idee van dit argument is dat elke vorm van macht een tegenmacht nodig heeft, om de balans te bewaren. Het probleem van deze redenering is dat de macht nu simpelweg verschuift naar de rechterlijke macht. De rechtvaardiging hiervoor is dat de rechterlijke macht zelf geen macht heeft om wetgeving te creëren en dat de macht dus gebalanceerd is verdeeld. Alhoewel deze manier van denken zorgt voor een 'goede' verdeling van macht, ontkent het de fundamentele kern van een democratische staat. Zolang er abstract wordt gesproken over de balans in een politiek systeem, is het inderdaad wenselijker om de mogelijkheid van constitutionele toetsing te schenken aan de rechterlijke macht. Maar zodra bekend is dat wordt gesproken over een democratische staat, moet worden gerealiseerd dat het hart van dit systeem betekent dat het de bevolking van het land is die bepaalt welke wetgeving er wordt aangenomen en niet de rechterlijke macht. Vanuit deze democratische optiek is het mogelijk om te spreken van een rechtsstaat, zonder dat constitutionele toetsing door de rechterlijke macht mogelijk is.

3. Empirieargument

Het is volgens de werkgroep Grondwet ook problematisch dat de toetsing in de huidige

---

⁴⁰ Zoethout, p. 29.

⁴¹ WRR (2002), p. 3.

⁴² Lijphart, p. 223.

⁴³ WRR (2002), p. 273.

⁴⁴ Conventie, p. 45.

⁴⁵ Madison, p. 1.

⁴⁶ Popelier, p. 117.

praktijk impliciet en ex ante plaatsvindt. Het is nu zo dat omdat een wetsvoorstel wet is geworden, afgeleid moet worden dat het voorstel kennelijk niet in strijd is met de Grondwet. In de afweging om een wetsvoorstel aan te nemen worden echter vele motieven meegewogen, waardoor de constitutionaliteit van de wet een ondergeschikte rol kan spelen. Zo wordt er door de opkomst van grote regeerakkoorden en hechte coalitieverbanden geknabbeld aan het formele dualisme tussen regering en Staten-Generaal. De totstandkoming van ‘{...} een wet kan van een zodanig groot belang zijn voor het voortbestaan van een coalitie dat (zelfs in de Eerste Kamer) grondwettige inconsistenties voor lief zouden kunnen worden genomen.’⁴⁷ Volgens De Lange is het waarschijnlijk ook zo ‘{...} dat de wetgever een aantal keren per jaar de betekenis van grondwetsbepalingen in het proces van wetgeving verkeerd beoordeelt – of in het geheel niet beoordeelt, terwijl dat wel had gemoeten.’⁴⁸

De WRR wijst er daarnaast op dat de impliciete ex ante toetsing ook nog eens abstract plaats vindt. Dit is problematisch, omdat politici niet alle mogelijke gevallen kunnen voorzien die zich in de praktijk zullen voordoen, waardoor individuele burgers kunnen worden benadeeld.⁴⁹ Door de invoering van constitutionele toetsing wordt er ex post en expliciet getoetst. Dit garandeert volgens voorstanders dat de rechten van de burger zijn gewaarborgd.

Het moet worden onderkend dat het voor de wetgever moeilijk is om elke mogelijke situatie te voorzien wanneer een wetsvoorstel wordt besproken in de Staten-Generaal. Door de invoering van constitutionele toetsing zal er dan ook beter en specifiekere kunnen worden getoetst.

2.3 Voorstel

De Conventie stelt als absolute randvoorwaarde voor het invoeren van constitutionele toetsing dat het evenwicht tussen de wetgevende en rechterlijke macht niet wordt verstoord. Om die reden wil de Conventie allereerst de constitutionele toetsing door de wetgevende macht sterk verbeteren door expliciet toetsen verplicht te stellen (in tegenstelling tot de huidige praktijk). Dit houdt in dat de toelichting op een wet nadrukkelijk aandacht besteedt aan de constitutionaliteit van een wetsvoorstel en dat het advies van de Raad van State zwaarder gaat meewegen.⁵⁰

Bij de keuzevorm voor constitutionele toetsing moet de balans tussen de overheidsmachten constant in acht worden genomen. Constitutionele toetsing is namelijk mogelijk in verscheidene vormen en om tot een weloverwogen besluit te komen heeft de werkgroep Grondwet zichzelf vier vragen gesteld:

1. ‘Wat wordt getoetst? Toetsing aan de gehele Grondwet of alleen aan gedeelten? {...}
2. Door wie wordt getoetst? Diffuse toetsing of geconcentreerde toetsing? {...}
3. Hoe wordt getoetst? Concrete toetsing of abstracte toetsing? {...}
4. Op welk moment wordt getoetst? Toetsing ex post of toetsing ex ante?’⁵¹

Indien de antwoorden op deze vragen worden gecombineerd, valt een aantal mogelijke vormen van constitutionele toetsing af te leiden, zoals weergegeven in tabel 2.2:

---

⁴⁷ Zoethout, p. 30.

⁴⁸ Lange, p. 151

⁴⁹ WRR (2002), p. 182.

⁵⁰ Conventie, p. 47.

⁵¹ Zoethout, p. 31.

Tabel 2.2: Mogelijkheden constitutionele toetsing (mengvormen daargelaten)⁵²

		Concreet		Abstract	
		Ex ante	Ex post	Ex ante	Ex post
Diffuus	Gehele GW	Niet Mogelijk	Mogelijk	Moeilijk denkbaar	Moeilijk denkbaar
	Gedeelten	Niet Mogelijk	Mogelijk	Moeilijk denkbaar	Moeilijk denkbaar
Concentreren	Gehele GW	Niet Mogelijk	Mogelijk	Mogelijk	Mogelijk
	Gedeelten	Niet Mogelijk	Mogelijk	Mogelijk	Mogelijk

Het is niet mogelijk om voordat een wetsvoorstel is aangenomen te toetsen aan concrete situaties, waardoor ex ante, concrete toetsing niet tot de mogelijkheden behoort. Er zijn dan ook theoretisch twaalf varianten voor constitutionele toetsing denkbaar, plus de mogelijke combinaties daarvan. Binnen deze mogelijkheden is het moeilijk voor te stellen hoe constitutionele toetsing gebaseerd op diffuse abstracte toetsing er uit zou zien. Als de individuele rechters namelijk los van elkaar de algemene constitutionele rechtsvraag van een antwoord proberen te voorzien, zonder daarbij te kijken naar de specifieke eigenschappen van de aanhangig gemaakte zaak, dan ontstaat er al gauw tegenstrijdigheid in rechterlijke uitspraken. Dit betekent dat er acht vormen van constitutionele toetsing overblijven, plus alle mogelijke mengvormen daarvan. De voorkeur van de Conventie gaat uit naar een mengvorm van constitutionele toetsing, waarbij zowel diffuse als geconcentreerde concrete toetsing ex post plaats vindt aan een gedeelte van de Grondwet. De individuele componenten van dit voorstel worden nu kort behandeld.

Allereerst is de Conventie van mening dat de rechterlijke macht slechts aan een selectie van de Grondwet zou mogen toetsen. Er wordt dus gekozen voor gedeeltelijke toetsing en zij volgen daarbij het initiatiefwetsvoorstel van Tweede Kamerlid Halsema, waarbij alleen aan de klassieke Grondrechten mag worden getoetst.⁵³ Naast de vraag aan welke Grondwetsartikelen mag worden getoetst, is het cruciaal om helder te formuleren wie er uiteindelijk de formele wetten aan de Grondwet gaat toetsen. Bij het beantwoorden van deze vraag, maakt de werkgroep Grondwet gebruik van het onderscheid tussen diffuse en geconcentreerde toetsing. ‘Onder diffuse toetsing wordt toetsing door (in beginsel) alle rechters verstaan. Geconcentreerde toetsing vindt plaats als de toetsing is opgedragen aan één of meer specifiek daartoe aangewezen rechterlijke instantie(s); bijvoorbeeld een Constitutioneel Hof.’⁵⁴ De Conventie wenst hier een derde optie aan toe te voegen, en stelt voor diffuse en geconcentreerde toetsing gezamenlijk in te voeren. Het voorstel is in lijn met de huidige toetsingspraktijk aan internationale verdragen, en maakt toetsing door elke individuele rechter mogelijk. Hierdoor zien burgers hun rechten beschermd wanneer zij aan een rechter alle aspecten van hun zaak voorleggen. Tegelijkertijd stelt de Conventie voor om een Constitutioneel Hof haar intrede te laten doen, welke onafhankelijk van de andere drie overheids machten zou moeten functioneren. Uit de voorstudie van de werkgroep Grondwet wordt duidelijk dat er werd gedacht aan een Hof als prejudiciële rechter voor iedere rechter.⁵⁵ Een dergelijk Hof werd voor het eerst voorgesteld door Hans Kelsen, en wordt nu gehanteerd in landen als Duitsland, Italië, Spanje, Portugal en België.⁵⁶

⁵² Zoethout, p. 40.

⁵³ Halsema, p. 22.

⁵⁴ Zoethout, p. 31.

⁵⁵ Ibidem, pp. 33-4.

⁵⁶ Lijphart, p. 225.

2.4 Conclusie

Het voorstel van de Conventie spreekt over een gemengd stelsel van constitutionele toetsing, wat ‘{...} individuele rechtsbescherming voor de burger [combineert met] {...} een kwaliteitsimpuls voor de rechtsontwikkeling van de Grondrechten.’⁵⁷ In dit stelsel zal elke individuele rechter bekijken of in een specifiek geval een toegepaste wet in strijd is met de Grondwet. Indien de rechter deze mening is toegedaan, moet hij het vraagstuk voorleggen aan het Constitutioneel Hof, welke zal bepalen of de wet in dat geval buiten werking kan worden gesteld. Het oordeel van de rechter zal dan dus geen betrekking hebben op de wet als zodanig, maar op de uitwerking van die wet in een concreet geval.

De Conventie veronderstelt dat constitutionele toetsing zal leiden tot meer binding in de samenleving, wat de opmaat kan vormen voor meer vertrouwen van de burger in de politiek. De relatie tussen de invoering van constitutionele toetsing en het vertrouwen van de burger in de politiek is echter niet helder naar voren gebracht door de Conventie. Het tekort aan theoretische en empirische onderbouwing in het voorstel, is echter geen reden om niet verder te onderzoeken of de invoering van constitutionele toetsing zal leiden tot meer politiek vertrouwen. In het volgende hoofdstuk wordt daarom een definitie opgesteld van politiek vertrouwen en worden de factoren die het vertrouwen van de burger in de politiek beïnvloeden geïdentificeerd. Tevens zal ex ante worden beredeneerd of de invoering van constitutionele toetsing effect heeft op deze factoren.

---

⁵⁷ Conventie, pp. 46-7.

Hoofdstuk 3: Politiek vertrouwen

In dit hoofdstuk wordt theoretisch bepaald of invoering van constitutionele toetsing zal leiden tot meer vertrouwen van de burger in de politiek. Allereerst wordt een definitie van politiek vertrouwen opgesteld. Vervolgens zullen de factoren die van invloed zijn op politiek vertrouwen worden geïdentificeerd en besproken. Aan de hand daarvan kan theoretisch worden bepaald wat de invloed is van constitutionele toetsing op het vertrouwen van de burger in de politiek. Voor dit deel van het onderzoek is voornamelijk gebruik gemaakt van rapporten van het SCP, aangezien zij veel onderzoek hebben verricht naar (politiek) vertrouwen.

3.1 Definitie

Wat betekent het als een persoon zegt vertrouwen te hebben in de politiek? Verschillende wetenschappers hebben hier een ander antwoord op geformuleerd. Sommige van hen menen dat het hebben van politiek vertrouwen een rationele keuze is, terwijl anderen het meer zien als iets dat emotioneel wordt bepaald. De één ziet het als volledig bepaald door endogene factoren (factoren binnen de politiek), terwijl anderen juist wijzen op de exogene factoren (factoren buiten de politiek). Deze verscheidenheid in theorieën is gedeeltelijk ontstaan doordat het niet precies duidelijk is wat individuele burgers bedoelen als zij de mening uiten dat zij wel of geen vertrouwen hebben in de politiek. De term politiek vertrouwen is voornamelijk problematisch, omdat die volgens het SCP ‘{...} zowel op politieke instituties kan slaan als op specifieke politici {...}’.⁵⁸ Dit ‘probleem’ wordt in dit hoofdstuk onschadelijk gemaakt door te betogen dat politiek vertrouwen is opgebouwd uit zowel rationele als emotionele factoren, welke zowel endogeen als exogeen zijn. Vertrouwen beschrijft namelijk een relatie tussen iemand die vertrouwt en iets dat of iemand die wordt vertrouwd. De beoordeling van deze relatie vindt plaats door degene die vertrouwt en is dan ook in de kern subjectief. Het is de burger die bepaalt of hij/zij de politiek vertrouwt en daarom centraal moet staan in de betekenis van het concept politiek vertrouwen.

Zowel de rationele als de emotionele benadering van vertrouwen beschrijft een deel van de werkelijkheid, omdat alle burgers hun vertrouwen in de politiek baseren op een combinatie van beide componenten (echter in verschillende verhoudingen). Zo zal de ene burger zijn/haar beslissing om de politiek te vertrouwen voornamelijk baseren op rationele gronden. In dat geval is de beslissing om te vertrouwen volgens het SCP gebaseerd op een afweging van risico’s en op verwachtingen van de rationaliteit van de politici en de politiek als geheel. Er zijn echter ook burgers die zich meer laten leiden door emotionele/morele overwegingen. Voor hen is het niet vanzelfsprekend dat betrouwbaar handelen redelijk is uit te rekenen.⁵⁹ Volgens het SCP vatten zij vertrouwen eerder op als iets niet uitrekenbaars; iets dat voortkomt ‘{...} uit een optimistische mensvisie, uit doorgaans goede ervaringen, uit gehechtheid aan de relatie, of uit een psychische behoefte om te vertrouwen (wantrouwen is onaangenaam, vermoeiend en deprimerend).’⁶⁰

Politiek vertrouwen is dus gebaseerd op zowel rationele als emotionele gronden. De factoren die dit beïnvloeden kunnen vervolgens endogeen of exogeen aan de politiek zijn. Theorieën die voornamelijk wijzen naar exogene factoren ter verklaring van politiek vertrouwen, worden

---

⁵⁸ SCP, *Vertrouwen in de rechtspraak*, p. 19.

⁵⁹ *Ibidem*, pp. 17-8.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 18.

door Van der Meer aangeduid als culturele theorieën.⁶¹ Culturele theorieën menen dat het vertrouwen van burgers in de politiek voornamelijk wordt beïnvloed door factoren als sekse, leeftijd, opleidingsniveau, politieke oriëntatie, sociaal vertrouwen en de media. Hiertegenover staan de theorieën die menen dat politiek vertrouwen het directe gevolg is van de prestaties van de politiek (van endogene factoren). Mishler betitelt deze als institutionele theorieën. Bij de macro-institutionele theorieën wordt veel nadruk gelegd op de objectieve prestaties van de overheid: vier procent economische groei of vijf procent daling in criminaliteit. Bij politiek vertrouwen staat de burger echter centraal en niet het object van vertrouwen. Het is daarom niet zo zeer van belang hoe de politiek presteert, maar veel meer hoe de burger die prestaties beoordeelt. Het gaat dus om de verwachtingen die de burger heeft en hoe de prestaties van de politiek zich daar toe verhouden. Een dergelijke theorie wordt door Mishler aangeduid als micro-institutionele theorie, waarbij het voornamelijk draait om de individuele evaluatie van de prestaties van de overheid (zie tabel 3.1).⁶²

Tabel 3.1: Theorieën politiek vertrouwen⁶³

	Culturele/exogene theorieën	Institutionele/endogene theorieën
Macro theorieën	1. Nationale cultuur	3. Overheidsprestaties
Micro theorieën	2. Inter-persoonlijke socialisatie	4. Individuele evaluatie van prestaties

In de vertrouwensrelatie tussen burger en politiek staat de burger centraal en het gaat om zijn/haar beoordeling van de relatie. Bij politiek vertrouwen draait het dus om twee facetten: de prestaties van de politiek en de verwachtingen van de burgers. Deze constatering creëert de ruimte voor een synthese tussen de culturele en institutionele theorieën. In deze theorie worden aan de ene kant de prestaties van de politiek weergegeven, terwijl tegelijkertijd wordt gekeken naar de verwachtingen van burgers van de politiek. Deze verwachtingen worden beïnvloed door persoonskenmerken, persoonlijke oriëntaties en maatschappelijke kenmerken. Door het hanteren van een theorie die zowel de prestaties van de politiek als de verwachtingen van burgers van de politiek incorporeert, zijn zowel endogene als exogene factoren bepalend voor het niveau van politiek vertrouwen.

Een burger laat zijn politieke vertrouwensoordeel dus afhangen van het verschil tussen zijn/haar verwachtingenpatroon - gevormd door macro en micro culturele factoren - en zijn/haar perceptie van de prestaties van de politiek. Hiermee wordt Akkerman's idee ondersteund dat we over een politieke vertrouwenskloof spreken indien er een kloof bestaat tussen verwachtingen en uitkomsten van beleid op belangrijke beleidsterreinen.⁶⁴

3.2 Vertrouwensfactoren

Nu een definitie van politiek vertrouwen is opgesteld, worden in deze paragraaf tien factoren weergegeven waarvan veelvuldig wordt beweerd dat zij van invloed zijn op het vertrouwen van de burger in de politiek. Sommige factoren lijken slechts een beperkt effect te hebben, maar worden vermeld om Bovens reden dat '{...}' verschillende factoren die elk slechts een gering effect hebben, {...} in combinatie over een langere periode {...} grote consequenties kunnen hebben'.⁶⁵

⁶¹ Meer, pp. 46-9.

⁶² Mishler, pp. 1-2.

⁶³ Ibidem, p. 4.

⁶⁴ Akkerman, p. 109.

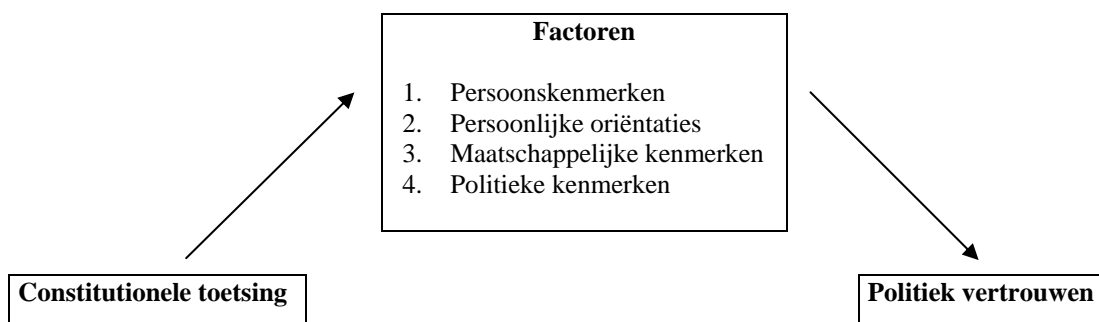
⁶⁵ Bovens (2006), p. 62.

De verschillende factoren worden ingedeeld in vier categorieën:

1. Persoonskenmerken
2. Persoonlijke oriëntaties
3. Maatschappelijke kenmerken
4. Politieke kenmerken

Aangezien het onmogelijk is om de volledige filosofische, sociologische en/of economische onderbouwing van een factor uiteen te zetten, wordt enkel het basisargument weergegeven. Na het bespreken van de meest genoemde factoren, worden deze in hoofdstuk 3.3 empirisch getest, waarbij gebruik is gemaakt van statistieken afkomstig van Halman.⁶⁶ Per factor zal ook ex ante worden beredeneerd of deze wordt beïnvloed door de invoering van constitutionele toetsing (zie figuur 3.1).

Figuur 3.1: Schematische weergave van de relatie tussen constitutionele toetsing en het vertrouwen van de burger in de politiek.

3.2.1. Persoonskenmerken

1. Leeftijd
2. Opleidingsniveau

1. Leeftijd

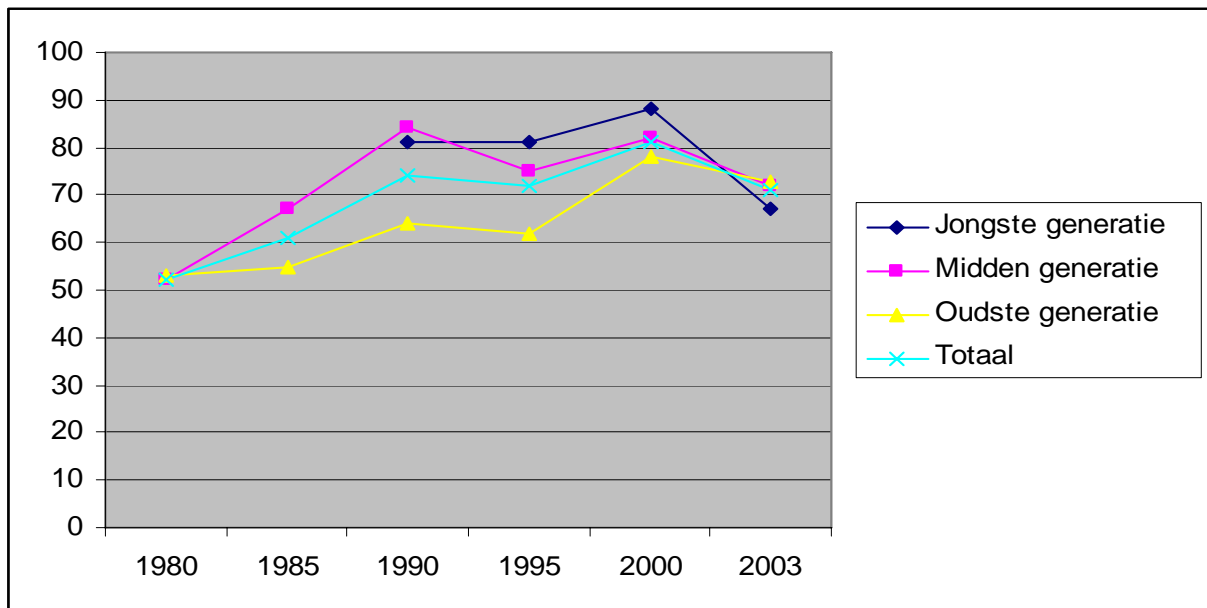
Het vertrouwen van burgers in de politiek lijkt te verschillen per generatie (zie figuur 3.2). De generaties zijn vastgesteld op basis van de leeftijd die men in 2004 had (16-34 jaar, 35-54 jaar en 55 jaar en ouder). Er is vanaf 1980 voor een drietal leeftijdsgroepen weergegeven hoe zij denkt over de Nederlandse democratie.⁶⁷ Een mogelijke verklaring voor het verschil in vertrouwen tussen deze drie generaties is het verschil in ervaringen. Het idee is dat als een burger bijvoorbeeld de Tweede Wereldoorlog heeft meegemaakt, hij/zij minder snel vertrouwen zal hebben in een politiek systeem en politici. Deze groep burgers heeft ten slotte voldoende reden om argwanend te zijn tegenover de politiek. Leeftijd is echter ook sterk bepalend voor onder andere het opleidings- en welvaartsniveau van een burger, waardoor het onduidelijk is wat de directe invloed van leeftijd is op het vertrouwen van de burger in de politiek.

⁶⁶ Halman, p. 93.

⁶⁷ Er is gekozen voor het vertrouwen in de democratie, omdat het de enige indicator van politiek vertrouwen is uit de jaren '80 in Nederland.

Figuur 3.2: Tevredenheid met de democratie in Nederland ('zeer' en 'tamelijk' tevreden in procenten)⁶⁸

De invoering van constitutionele toetsing kan niet worden beschouwd als een 'grote gebeurtenis' in de zin dat het vormend is voor een persoon. Eerder moet worden aangenomen dat de gemiddelde burger geen direct verschil in zijn/haar leven zal merken van de invoering van constitutionele toetsing. De factor leeftijd wordt dan ook niet beïnvloed door de invoering van constitutionele toetsing.

2. Opleidingsniveau

Burgers met een hoog opleidingsniveau lijken beter in staat te zijn om de politiek te volgen dan laaggeschoolde medeburgers. Dit komt volgens het SCP voornamelijk doordat zij een beter begrip ontwikkelen van het politieke systeem, het politieke jargon kunnen volgen en beter in staat zijn om hun eigen belang te definiëren. Ook ontwikkelen hoog opgeleide burgers door hun opleiding meer zelfvertrouwen en de geestelijke vrijheid om zich met de politiek te bemoeien.⁶⁹ Uit figuur 3.3 blijkt dat het aandeel Nederlanders met een hoger onderwijs opleiding tussen 1950 en 2005 met meer dan een factor acht is gestegen.

Hoogopgeleiden blijken wel steun te geven aan de principes van de democratie, maar zijn volgens het SCP veel '{...} minder geneigd [...] om uit gewoonte of loyaliteit politieke instellingen en politici te steunen en hun beleid te accepteren.'⁷⁰ Hierdoor heeft er een sterke toename van het aantal 'kritische burgers' plaatsgevonden, welke volgens Van Praag niet meer geloven in de onkreukbaarheid en de competentie van politici.⁷¹ Hieruit lijkt de conclusie te kunnen worden getrokken dat er een negatief verband bestaat tussen opleiding en politiek vertrouwen (zoals dat ook in de V.S. is aangetroffen).⁷² Uit de onderzoeken van

⁶⁸ EC, EB 14 (1980), EB 23 (1985), EB 33 (1990), EB 43.1 (1995), EB 53 (2000), en EB 59.1 (2003).

⁶⁹ SCP, *Sociaal en Cultureel Rapport 2004*, p. 182.

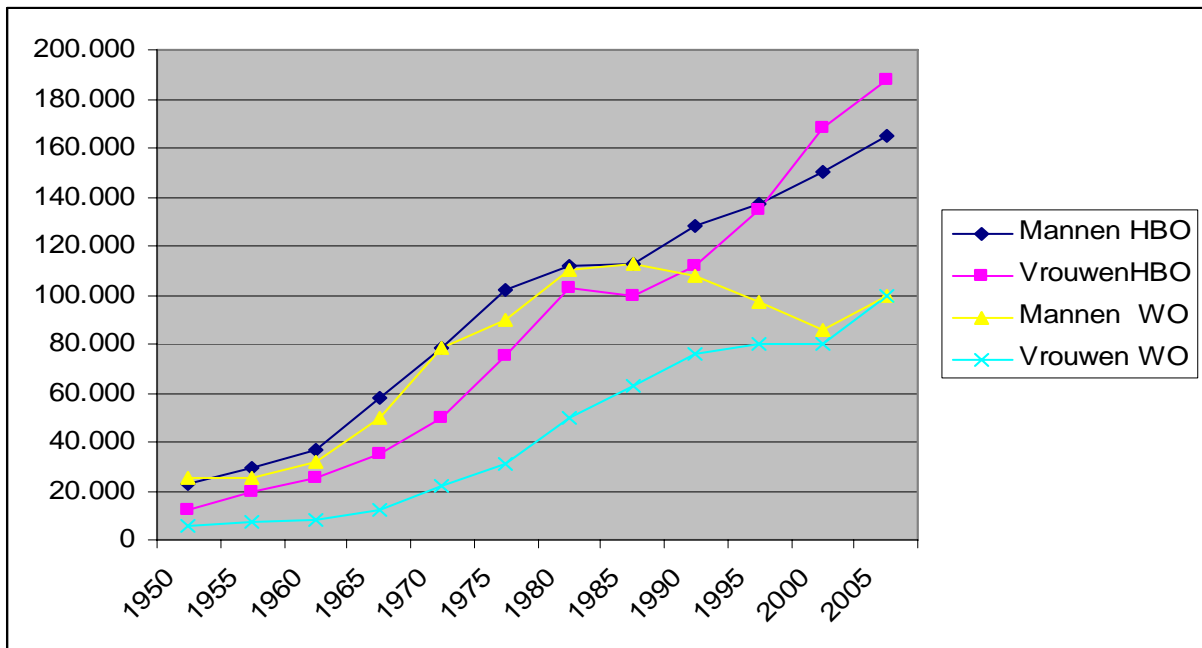
⁷⁰ Ibidem, p. 182.

⁷¹ Praag, p. 32.

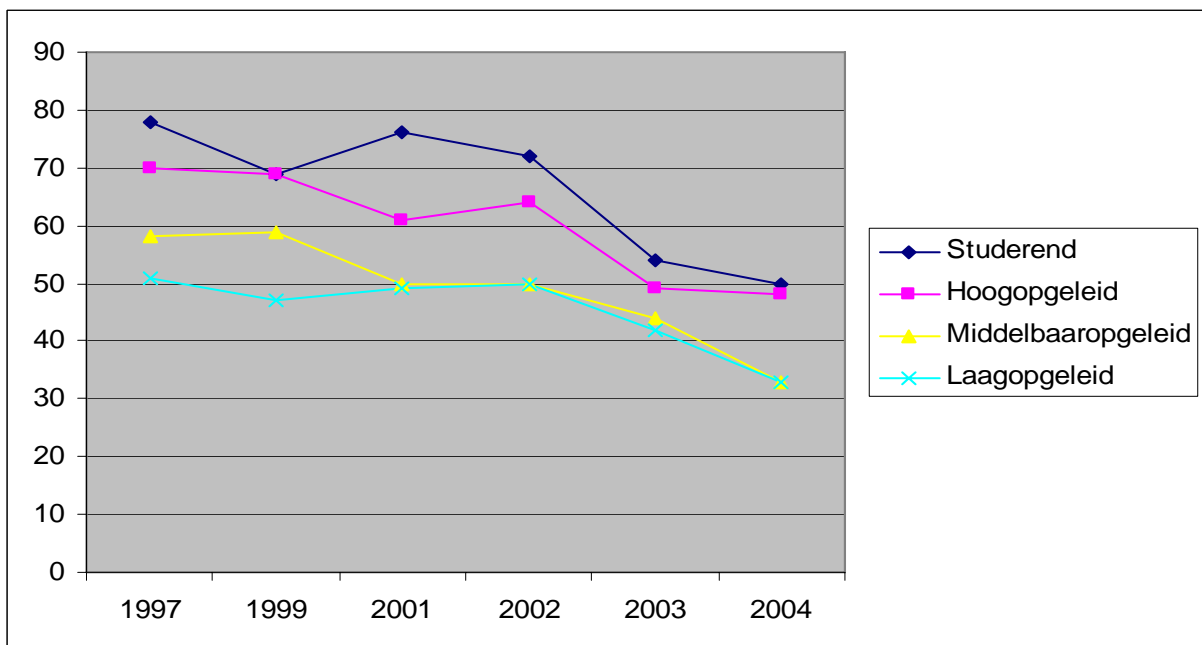
⁷² Bovens (2006), p. 61.

Eurobarometer blijkt echter dat het juist de lageropgeleiden zijn die minder vertrouwen hebben in de Nederlandse politiek (zie figuur 3.4).

Figuur 3.3: Vrouwen en mannen in het Nederlandse hoger onderwijs⁷³

Figuur 3.4: Gemiddeld vertrouwen in Nederlandse politieke instellingen (regering, parlement en politieke partijen) naar opleidingsniveau (in procenten)⁷⁴

⁷³ Internet: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Onderwijs*.

⁷⁴ EC, EB 48.0 (1997), EB 51.0 (1999), EB 55.1 en EB 56.2 (2001), EB 57.1 (2002), EB 59.1 en EB 60.1 (2003), EB 61.0 en EB 62 (2004).

Dit is misschien te wijten aan het steeds complexer worden van het politieke systeem, de Europeanisering van beleid en de hoeveelheid van aanwezige informatie. Hierdoor zijn laag-opgeleide burgers slechter in staat om te begrijpen wat zich in de politiek afspeelt dan hoogopgeleide burgers.

Het is niet direct helder of er enige waarheidswaarde kan worden toegekend aan de stelling dat het opleidingsniveau van burgers van invloed is op politiek vertrouwen. Los hiervan kan wel worden vastgesteld dat de invoering van constitutionele toetsing geen enkele invloed zal hebben op het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking. Het feit dat een rechter de mogelijkheid heeft om wetgeving te toetsen aan de Grondwet zorgt er namelijk niet voor dat burgers meer onderwijs zullen gaan volgen.

3.2.2 Persoonlijke oriëntaties

1. Sociaal vertrouwen
2. Vertrouwen in andere instituties
3. Maatschappelijke participatie
4. Mediagebruik

1. Sociaal vertrouwen

Politiek vertrouwen wordt gedeeltelijk bepaald door het niveau van sociaal vertrouwen van de burgers. Afhankelijk van welke criteria de burger hanteert voor het vaststellen van politiek vertrouwen, heeft het hebben van een positief mensbeeld meer of minder invloed.

Burgers die politiek vertrouwen voornamelijk opvatten als vertrouwen in politieke instituties, zien instituties als een waarborg tegen de onbetrouwbare medeburger. Deze burgers vertrouwen een institutie om het gebrek aan sociaal vertrouwen op te vangen. Dit kan worden omschreven als de compensatiethese. Het hebben van een positief mensbeeld heeft in deze situatie weinig uitwerking op het politieke vertrouwen van de burger. Dit komt doordat deze burgers politiek vertrouwen voornamelijk baseren op het functioneren van de instituties, los van haar gezagsdragers, waardoor het hebben van een positief mensbeeld slechts een geringe bijdrage levert aan het politieke vertrouwensoordeel.

Indien burgers hun politieke vertrouwen juist laten afhangen van het gedrag en de prestaties van politici, is het hebben van een positief mensbeeld wel van invloed. Het SCP stelt dat het vertrouwen dat deze groep burgers heeft in andere mensen, sterk van invloed is op het vertrouwen dat zij hebben in politieke instituties.⁷⁵ Dekker meent dat het voor deze groep burgers niet zozeer de inhoud van het beleid is waar zij hun vertrouwensoordeel op baseren, maar de manier van politiek bedrijven door politici.⁷⁶ Om het vertrouwen van deze groep burgers in de politiek te vergroten is het van belang om meer sociaal vertrouwen te creëren. Om dat doel te bereiken stelt de WRR bijvoorbeeld voor dat de overheid beleid ontwikkeld om te investeren in woonwijken. Op die manier moet er grotere verbondenheid ontstaan tussen bewoners, waardoor het sociaal vertrouwen toeneemt. Dit kan volgens de WRR op de langere termijn bijdragen aan het toenemen van de geloofwaardigheid van de democratische instituties.⁷⁷

---

⁷⁵ SCP, *Vertrouwen in de rechtspraak*, p. 21.

⁷⁶ Dekker, *Individuele achtergronden van ontbrekend vertrouwen in de regering*, p. 52.

⁷⁷ WRR (2005), p. 195.

Sociaal vertrouwen lijkt van invloed te zijn op het vertrouwen van de burger in de politiek. De vraag is nu of constitutionele toetsing van invloed is op het sociaal vertrouwen van de burger. Dit lijkt niet het geval te zijn. De Conventie beoogt door invoering van constitutionele toetsing het individu te beschermen tegen de onbegrensde macht van de meerderheid en een vorm van Grondwetspatriottisme te creëren. Het idee is dat burgers hierdoor een positiever mensbeeld zullen ontwikkelen, wat zal zorgen voor meer politiek vertrouwen. Dit is echter geen waarschijnlijk beeld van de toekomst. Niet dat het onwaarschijnlijk is dat politici en burgers meer zullen verwijzen naar de Grondwet in het geval van onenigheid over een zaak die in de kern draait om de morele waarden van de maatschappij. Ook wordt direct geaccepteerd dat het Nederlanderschap meer geïdentificeerd zal gaan worden met de Grondwet. Dit is echter heel iets anders dan de claim dat burgers een positiever mensbeeld zullen ontwikkelen door het bestaan van een Grondwet die de algemene kernwaarden van een maatschappij actief uitdraagt. De Grondwet is namelijk vatbaar voor interpretaties en ondanks het feit dat iedereen het eens zal zijn over het feit dat vrijheid en gelijkheid morele kernwaarden van onze maatschappij zijn, gaat het er in de praktijk om hoe deze containerbegrippen worden geïnterpreteerd door de burger. De praktijk in de V.S. laat zien dat ondanks een ver ontwikkelde vorm van Grondwetspatriottisme, politici, rechters en burgers constant in debat zijn over wat de Grondwet in een specifieke situatie voorschrijft. Vooral politici interpreteren de Grondwet vaak op een manier die er voor zorgt dat het een rechtvaardiging is voor hun politieke doelstellingen. In de praktijk is de Grondwet in de V.S. dus zowel een bindmiddel als een bron van conflict. Het lijkt dan ook niet erg aannemelijk dat burgers meer sociaal vertrouwen zullen krijgen door de invoering van constitutionele toetsing.

2. Vertrouwen in andere instituties

Een andere factor die van invloed lijkt te zijn op het vertrouwen van burgers in de politiek, is het vertrouwen dat burgers hebben in andere instituties. Er bestaat namelijk een sterke correlatie tussen het vertrouwen van burgers in verschillende instituties. Dus als mensen veel vertrouwen hebben in de brandweer dan hebben ze dat vaak ook in de politie en het leger. Andersom geldt hetzelfde; als burgers veel wantrouwen koesteren tegenover politieke instituties dan zullen zij dat volgens Elchardus vaak ook voelen tegenover bijvoorbeeld de rechterlijke macht.⁷⁸ Dit kan worden aangeduid als de generaliseringshypothese: verhoog het vertrouwen in één institutie en het vertrouwen in de andere instituties zal automatisch meestijgen.

De invoering van constitutionele toetsing verandert zowel het functioneren van de rechterlijke macht als dat van de wetgevende macht. En aangezien het vertrouwen van de burger in de politiek gedeeltelijk lijkt te worden bepaald door het vertrouwen dat de burger heeft in andere instituties, is het van belang om te weten hoe de invoering van constitutionele toetsing het vertrouwen van de burger in de rechterlijke macht beïnvloedt. Want als dit vertrouwen verandert, lijkt het aannemelijk dat het vertrouwen van de burger in de politiek ook navenant zal veranderen.

Eenzijds kan worden beredeneerd dat het vertrouwen van de burger in de rechtsspraak zal afnemen door de invoering van constitutionele toetsing. Doordat constitutionele toetsing namelijk wordt toegepast door rechters, zullen burgers nog sterker te maken krijgen met hun interpretatie. Deze interpretatie is gebaseerd op een maatschappijvisie en niet op de letter van de wet. Deze gevolgen van constitutionele toetsing zijn in de V.S. constant merkbaar. Zo

---

⁷⁸ Elchardus, p. 7.

citeert journalist Jan Tromp een homoseksuele man uit de V.S., die zegt dat indien de wetgevende macht een wet aanneemt die het mogelijk maakt voor hem om kinderen te adopteren er constante rechtsonzekerheid zal zijn, omdat er een moment kan komen dat het Hooggerechtshof, de waker over de Grondwet, besluit dat adoptie door homoseksuele koppels niet constitutioneel is.⁷⁹ Het lijkt op basis van deze redenering dus niet onrealistisch om te veronderstellen dat door de invoering van constitutionele toetsing het vertrouwen van de burger in de rechterlijke macht zal afnemen en dus indirect ook in de politiek.

Anderzijds tonen statistieken juist aan dat in landen waar een Constitutioneel Hof aanwezig is, dit instituut meestal veel vertrouwen geniet onder de bevolking. Het valt dan ook te verwachten dat als constitutionele toetsing in Nederland wordt ingevoerd burgers veel vertrouwen zullen hebben in dit instituut en het algemene vertrouwen in de rechterlijke macht zal stijgen. Door dit verhoogde vertrouwen in de rechterlijke macht is het mogelijk dat ook het vertrouwen in de politiek zal toenemen.

3. Maatschappelijke participatie

De participatiegraad van burgers in maatschappelijke instellingen wordt vaak aangedragen als een factor die van invloed is op het vertrouwen van burgers in de politiek. De redenering is dat burgers die zich actief inzetten voor maatschappelijke organisaties in contact komen met bestuurders en zo zelf bijdragen aan de ontwikkeling van Nederland. Door deze betrokkenheid heeft deze groep burgers meer vertrouwen in maatschappelijke instituties, waaronder de politieke instituties. Het hogere politieke vertrouwen onder deze groepen burgers komt volgens Korsten gedeeltelijk doordat participerende burgers de politiek dwingen tot onderhandelen. In plaats van het testen van ideeën in ‘focusgroepen’, zal de politiek het debat aangaan met de sterke maatschappelijke netwerken en organisaties.⁸⁰

Er participeren in Nederland steeds minder burgers in maatschappelijke instellingen. Tussen 1980 en 2000 liep het percentage van kiesgerechtigden dat is aangesloten bij een politieke partij terug van 3,1 naar 2,4 procent, het percentage van de beroepsbevolking dat lid is van een vakbond van 35,3 naar 26,6 procent en het percentage van de bevolking dat zich tot een kerkgenootschap rekent van vierenzeventig naar zestig procent (zie figuur 3.5). Burgers participeren dus structureel minder in maatschappelijke organisaties, waardoor volgens Korsten de gemeenschapszin afneemt.⁸¹ De WRR lijkt zelfs een causale relatie te veronderstellen en meent dat het noodzakelijk is om ‘{...} burgers te “verleiden” tot een actieve participatie aan zelfbestuur en aan het oplossen van concrete maatschappelijke vraagstukken. Dit vormt een leerschool voor democratische betrokkenheid en voorkomt destructief cynisme.’⁸² Het vertrouwen van burgers wordt daarnaast volgens Van der Meer ook verhoogd door de participatie van medeburgers in nieuwe politieke bewegingen. Door het bestaan van dergelijke organisaties worden politici namelijk indirect gecontroleerd en zullen zij eerder geneigd zijn zich te houden aan algemeen geldende fatsoensnormen en regels. Dit heeft als gevolg dat burgers positiever zullen oordelen over het gedrag van politici.⁸³

---

⁷⁹ Tromp, p. 11.

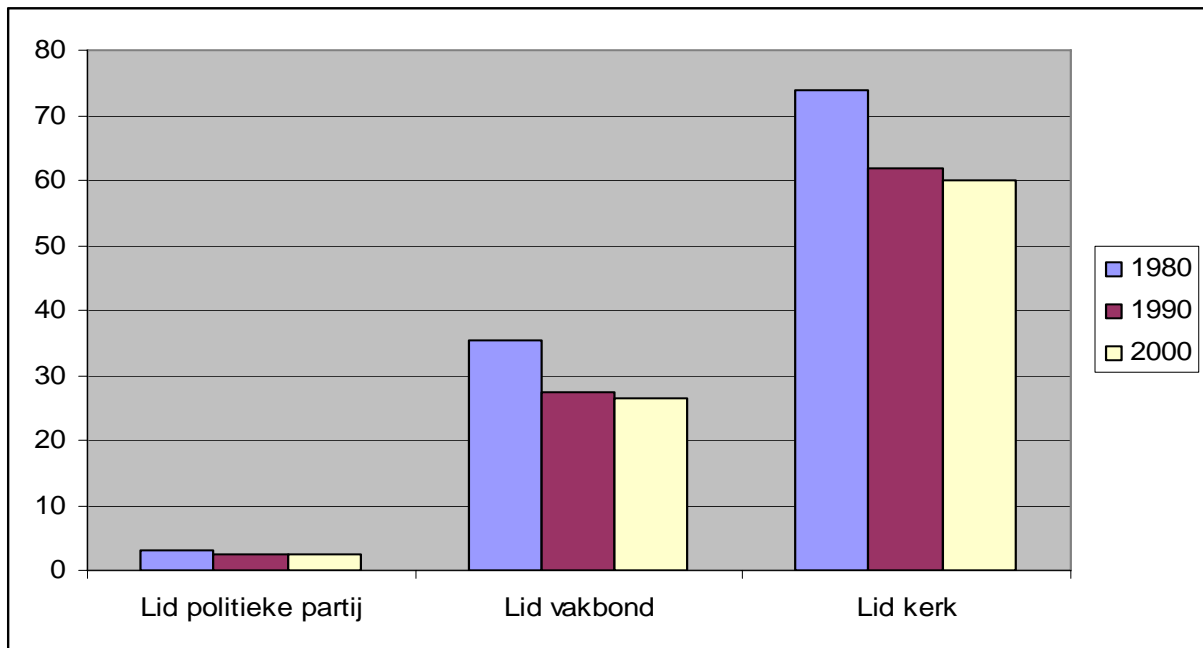
⁸⁰ Korsten, p. 178.

⁸¹ Korsten, p. 178.

⁸² WRR (2005), p. 178.

⁸³ Meer, p. 104.

Figuur 3.5: Deelname Nederlandse burgers aan drie soorten maatschappelijke organisaties, 1980-2000 (in procenten)⁸⁴

Het is niet aangetoond dat er een causale relatie bestaat tussen het participeren van burgers in maatschappelijke organisaties en politiek vertrouwen. Los van de causale relatie is het echter niet waarschijnlijk dat de invoering van constitutionele toetsing zal leiden tot meer participatie van burgers in maatschappelijke organisaties. Er is namelijk al eerder aangegeven dat invoering van constitutionele toetsing waarschijnlijk niet zal leiden tot meer sociaal vertrouwen. De invloed van constitutionele toetsing op de saamhorigheid van de bevolking is niet aangetoond, waardoor er geen rede is om aan te nemen dat burgers zich actiever zullen opstellen in maatschappelijke organisaties.

4. Mediagebruik

De media is gedeeltelijk van invloed op het vertrouwen van de burger in de politiek. Politiek vertrouwen neemt namelijk enkel toe indien de perceptie van de resultaten van de politiek en het gedrag van politici niet wordt ingehaald door een sterkere stijging van verwachtingen. Of aan deze voorwaarden wordt voldaan is volgens het SCP gedeeltelijk afhankelijk van de beeldvorming in de media.⁸⁵ Zo geeft journalist van Straaten aan dat een vaak gehoorde klacht van politici is dat de media veel minder aandacht schenken aan positieve ontwikkelingen in beleid dan aan negatieve (politieke) incidenten of trends.⁸⁶ Deze visie op de invloed van de media op het vertrouwen van de burger in de politiek, wordt door het SCP aangeduid als de media malaise theorie. Kern van deze theorie is dat het politieke nieuws alleen maar draait om schandalen waardoor de kwaliteit van de berichtgeving niet de werkelijkheid representeert. Hierdoor ontstaan slecht geïnformeerde, cynische burgers die steeds minder betrokken raken bij de politiek.⁸⁷ Zo worden ambtenaren volgens Van de Walle bijvoorbeeld stelselmatig

⁸⁴ Internet: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen; Internet: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Society*.

⁸⁵ SCP, *Vertrouwen in de rechtspraak*, p. 11.

⁸⁶ Straaten, p. 22.

⁸⁷ SCP, *Vertrouwen in de rechtspraak*, p. 37.

negatief gerepresenteerd in tv-series. Zij plegen twee keer zoveel misdaden als andere personages en komen alleen positief in beeld als zij vechten tegen het systeem.⁸⁸ Van Praag geeft echter aan dat de media ook een positief effect hebben op de kennis en betrokkenheid van burgers bij de overheid. Mensen die namelijk vaak naar het nieuws kijken hebben meer kennis, en blijken juist meer vertrouwen te tonen in de politiek dan mensen die minder gebruik maken van de media.⁸⁹ Het is dus mogelijk dat mediagebruik juist leidt tot meer betrokkenheid en vertrouwen; iemand die de krant leest leert namelijk meer over het systeem en zal de praktijk dus beter begrijpen.

De verschillende wetenschappelijke teksten (zonder empirische toetsing) bieden echter geen afdoende onderbouwing voor de stelling dat het mediagebruik van burgers wel of geen significante invloed heeft op het vertrouwen van burgers in de politiek. Het is echter evident dat de invoering van constitutionele toetsing niet van invloed is op hoe vaak iemand de krant zal lezen of het journaal zal bekijken. Het is wel mogelijk dat de berichtgeving in de media zal veranderen door constitutionele toetsing, maar dat is geen onderdeel van de factor mediagebruik. Het veranderen van de berichtgeving heeft namelijk te maken met de perceptie die burgers zullen hebben over het gedrag van politici en de prestaties van de politiek en zal dan ook bij die factor worden besproken.

3.2.3 Maatschappelijke kenmerken

1. Welvaart
2. Individualisering

1. Welvaart

De welvaart van een bevolking lijkt van invloed te zijn op het vertrouwen van de burger in de politiek. Zodra burgers welvarender worden zijn zij namelijk minder afhankelijk van familie, omgeving en staat, waardoor zij zich onafhankelijker en kritischer kunnen opstellen. Dit lijkt een negatieve causale relatie te veronderstellen tussen welvaart en politiek vertrouwen. Volgens Bovens lijkt deze theorie echter te conflicteren met de Nederlandse ervaringen van de laatste 15 jaar. Toen het in de jaren '90 goed ging met de economie (zie figuur 3.6), steeg het vertrouwen in de politieke instituties namelijk mee (zie figuur 1.1). En na het ineensinken van de internetbubbel, waarna economische magere jaren aanbraken, daalde ook het vertrouwen van de burger in de politiek.⁹⁰ Hierdoor lijkt de causale relatie eerder positief te zijn. Doordat de relatie tussen welvaart en politiek vertrouwen in sommige landen positief is, terwijl die in andere landen negatief is, lijkt de conclusie te moeten zijn dat de welvaart van burgers geen eenduidige invloed heeft op het vertrouwen in de politiek.

Onafhankelijk van de invloed van welvaart op het vertrouwen van de burger in de politiek, kan worden aangenomen dat invoering van constitutionele toetsing geen enkele invloed zal hebben op de welvaart van een samenleving. Vergroting van de welvaart zou alleen kunnen plaatsvinden als constitutionele toetsing zou leiden tot meer sociaal vertrouwen. Hierdoor zouden burgers namelijk eerder geneigd zijn om met elkaar te 'handelen'. In hoofdstuk 3.2.2 is echter al vastgesteld dat invoering van constitutionele toetsing waarschijnlijk niet zal leiden

---

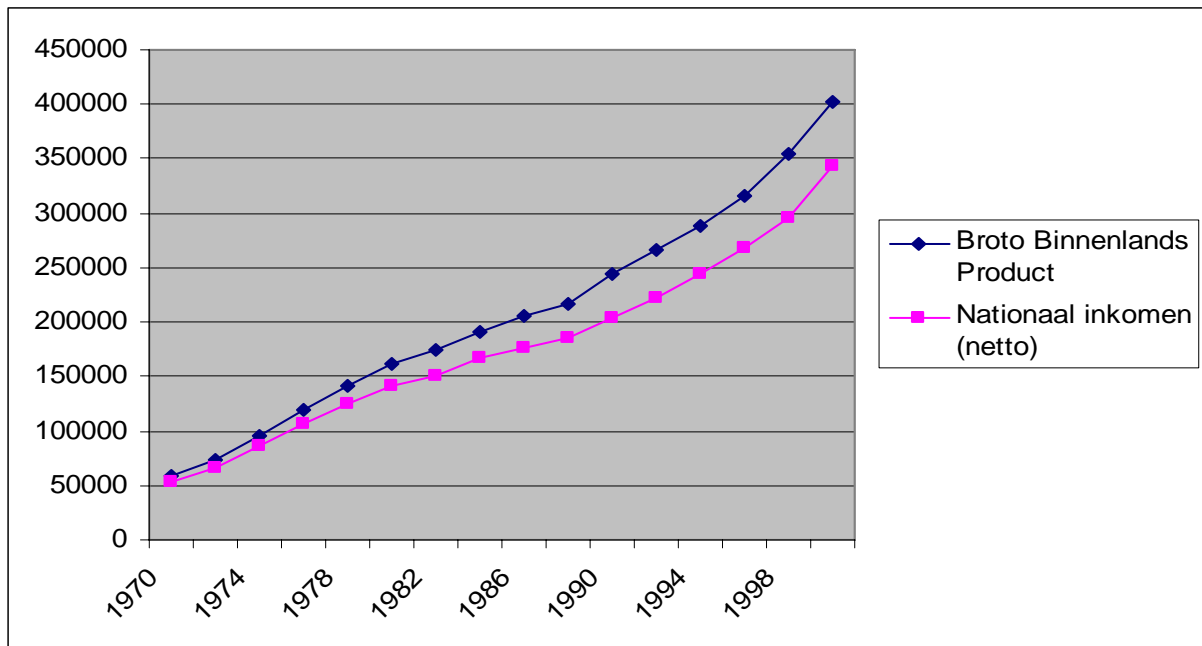
⁸⁸ Walle (2006), p. 126.

⁸⁹ Praag, p. 34.

⁹⁰ Bovens (2006), pp. 54-6.

tot een significante verhoging van het sociaal vertrouwen. Daarom wordt geconcludeerd dat invoering van constitutionele toetsing niet zal zorgen voor een toename in welvaart.

Figuur 3.6: Ontwikkeling in het Nederlandse nationaal inkomen, (in miljoenen euro's)⁹¹

2. Individualisering

Of individualisering schadelijk is voor het vertrouwen van de burger in de politiek, hangt erg af van de definitie die wordt gehanteerd. Voor cultureel antropoloog Feddema betekent individualisering dat ‘{...} men zichzelf ervaart als zelfstandig individu, los van, of althans niet expliciet gebonden aan een zuil en/of een andere traditionele groep.’⁹² Ook het SCP vat individualisering op als het in de hand nemen van de maakbaarheid van het eigen leven en van de eigen persoon.⁹³ Dit proces van individualisering is volgens Feddema niet los te zien van het postmoderne denken.⁹⁴

Traditionele maatschappelijke verbanden hebben een groot deel van hun dwingende karakter verloren en de ruimte om het leven naar eigen inzicht en behoefte in te richten is volgens het SCP dan ook aanzienlijk gegroeid.⁹⁵ Een indicatie hiervan is de afnemende deelname van burgers aan geloofsgemeenschappen (zie figuur 3.7). De kerk is niet meer een allesbepalend referentiekader, maar wordt door het SCP eerder omschreven als een soort openbaar nutsbedrijf: ‘{...} niet bedoeld om je activiteiten voortdurend op af te stemmen, maar om gebruik van te maken als dat nodig is, bij biografische overgangsmomenten bijvoorbeeld, nationale gebeurtenissen of collectieve rouwverwerking.’⁹⁶ Zo worden verbanden die zijn gebaseerd op langdurige groepsloyaliteit steeds zwakker, doordat mensen zich steeds vaker voor korte tijd aan een bepaalde maatschappelijke organisatie verbinden.

⁹¹ Internet: CBS, *Nationaal inkomen*.

⁹² Feddema.

⁹³ SCP, *Individualisering en sociale integratie*, p. 11.

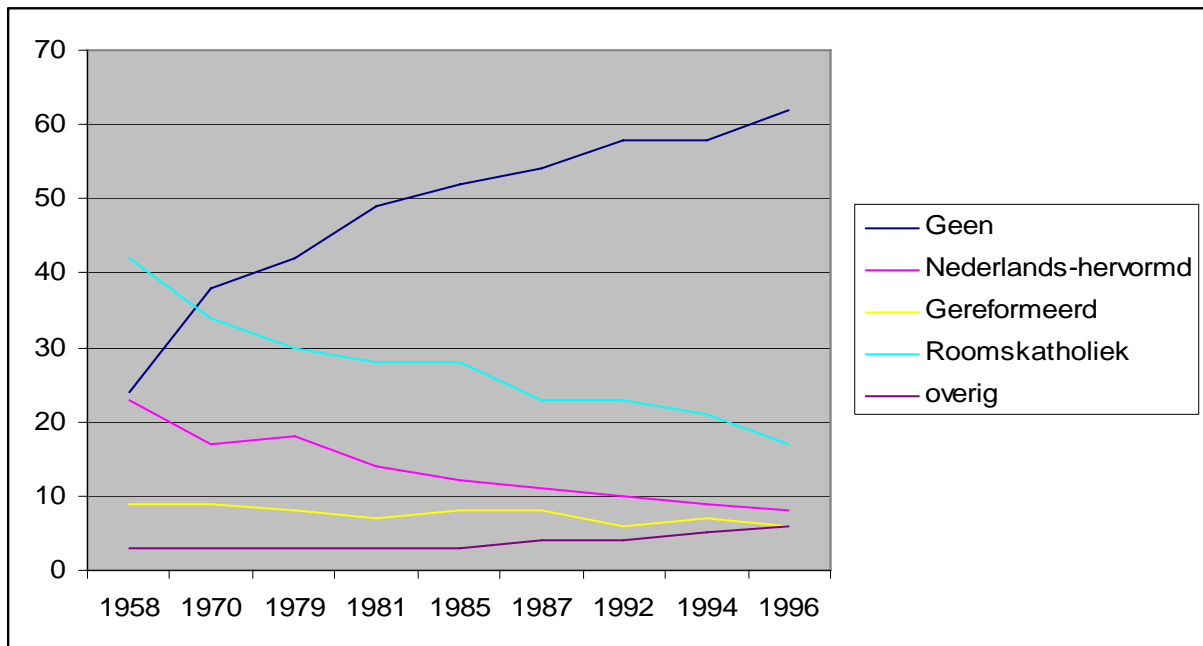
⁹⁴ Feddema.

⁹⁵ SCP, *Sociaal en Cultureel Rapport 2004*, p. 194.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 192.

Figuur 3.7: Het kerklidmaatschap in Nederland, 21-70 jarigen, 1958-1997 (in procenten)⁹⁷

Door de toenemende individualisering gaan mensen zichzelf dus steeds meer als uitgangspunt nemen voor hun denken en handelen. Hierdoor is het leven volgens Halman minder hiërarchisch ingericht en is men ook veel kritischer tegenover de politiek.⁹⁸ Zo wordt de keuze voor een politieke partij volgens journalist Valk tegenwoordig niet meer bepaald door de (religieuze) groep waar men toe behoort, maar eerder door de persoonlijke kenmerken van de burgers en de politieke leiders.⁹⁹ Ook accepteren burgers niet zomaar meer wat de politieke leider van zijn/haar partij zegt, maar worden argumenten die worden aangedragen persoonlijk gewogen. De directe omgeving van mensen wordt daarnaast minder gekenmerkt door algemeen geldende codes. Hierdoor is moraliteit in sterke mate een kwestie van individuele verantwoordelijkheid geworden. Tegelijkertijd hebben burgers volgens het SCP hogere verwachtingen gekregen van de overheid.¹⁰⁰ De verhouding tussen autoriteiten en burgers is dus veranderd. Autoriteiten zijn niet meer boven elke kritiek verheven, burgers zijn kritischer geworden en laten zich niet meer eenvoudig de wet voorschrijven. Volgens het Belgische Instituut voor de Overheid laat het onderzoek ‘Werken aan de Overheid’ (WADO) zien dat hoe individueler de burger, hoe minder hij/zij vertrouwen aan de politiek schenkt als automatisme en hoe meer het vertrouwen moet worden verdiend door de politieke machtshebbers en de politieke instituties (zie figuur 3.8).

De invoering van constitutionele toetsing moet volgens de Conventie leiden tot een vorm van Grondwetspatriottisme, waardoor de burger meer betrokken raakt bij de maatschappij.¹⁰¹ Invoering van constitutionele toetsing zal volgens voorstanders dan ook leiden tot minder individualisering. Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat door het invoeren van de mogelijkheid tot het toetsen van WIFZ aan de Grondwet, er een significante verandering zal optreden in het

⁹⁷ SCP, *Een kwart eeuw sociale verandering in Nederland*, p. 114.

⁹⁸ Halman, p. 83.

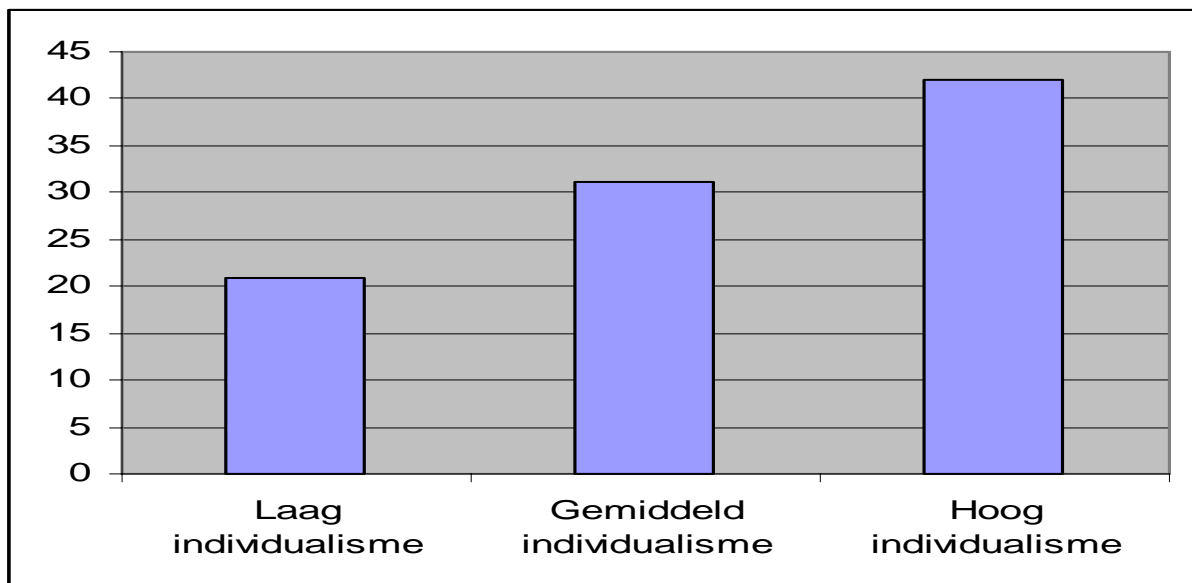
⁹⁹ Valk, p. 3.

¹⁰⁰ SCP, *Vertrouwen in de rechtspraak*, p. 30.

¹⁰¹ Zoethout, p. 10.

proces van individualisering. Individualiseringsprocessen worden namelijk beïnvloed door welvaart, opvoeding, opleiding en internationale trends.

Figuur 3.8: Individualisme en wantrouwen tegenover de overheid (in procenten)¹⁰²

3.2.4 Politieke kenmerken

1. Catch-all partijen
2. Gedrag en prestaties politiek

1. Catch-all partijen

Om te begrijpen hoe catch-all partijen zijn ontstaan en waarom hun bestaan van invloed is op het vertrouwen van de burger in de politiek, dient een korte uitstap te worden gemaakt naar de jaren zestig. Het Nederlandse maatschappelijke middenveld wordt namelijk van oudsher gedomineerd door politieke partijen, vakverenigingen en kerken. Sinds de jaren '60 verliezen deze organisaties echter stelselmatig terrein. Zo blijken politieke partijen er steeds minder in te slagen om leden aan zich te binden (zie figuur 3.5). Volgens het SCP melden zich alleen nog maar burgers aan die actief willen zijn binnen de partij of de politiek, waardoor er moderne kaderpartijen zijn ontstaan. Maar ook de politieke partijen zelf zijn sinds het begin van de jaren zestig van karakter veranderd.¹⁰³ Dit wordt vooral zichtbaar in de organisatiestructuur en de manier waarop de kiezer wordt benaderd. De klassieke partijen die zich richtten op hun eigen achterban zijn volgens Akkerman getransformeerd in zogenaamde 'catch-all' partijen. Dit betekent dat partijen steeds minder ideologisch opereren en hun opstelling toenemend laten bepalen door actuele kwesties en de publieke opinie.¹⁰⁴ Door de teruglopende ledentallen en kleinere vaste achterban zijn partijen volgens het SCP vervolgens steeds afhankelijker geworden van staatssubsidies. Door deze afhankelijkheid functioneren politieke partijen steeds minder als bemiddelende instanties tussen de staat en de maatschappij, waardoor politiek cynisme, anti-establishment sentimenten en politiek

¹⁰² Instituut voor de Overheid

¹⁰³ SCP, *Sociaal en Cultureel Rapport 2004*, pp. 189-90.

¹⁰⁴ Akkerman, p. 107.

populisme kunnen ontstaan¹⁰⁵ De invoering van constitutionele toetsing zal niets fundamenteels veranderen aan deze situatie. Politieke partijen zullen zich namelijk blijven richten op het grote midden van het electoraat en dus gekarakteriseerd kunnen blijven als zogenaamde catch-all partijen.

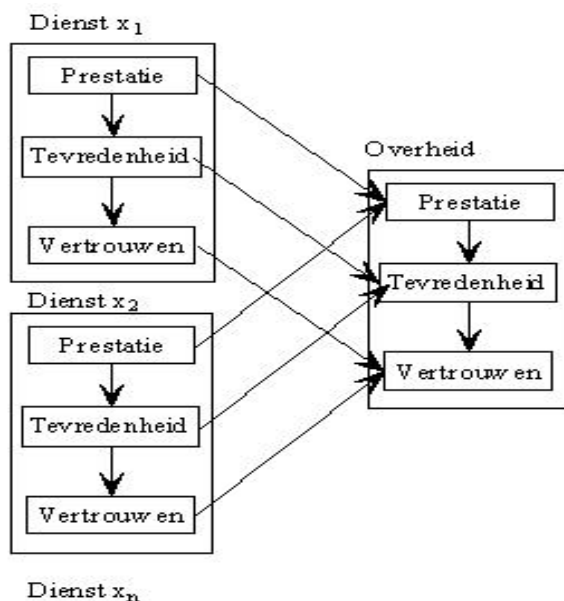
2. Gedrag en prestaties politiek

Het vertrouwen van burgers in politieke instituties is gedeeltelijk afhankelijk van de prestaties van die instituties en het gedrag van haar gezagdragers. Of beter gezegd: de perceptie van die prestaties en het gedrag. Levi beschrijft dat:

‘Trust judgments are also influenced by evaluations of the performance of the incumbent president or government, particularly in the economic realm; by evaluations of the leaders’ personal qualities; and by dissatisfaction with the policies being promoted or implemented by the current government.’¹⁰⁶

Dit wordt door Van de Walle aangeduid als de prestatiehypothese.¹⁰⁷ Indien burgers menen dat de politiek beter heeft gepresteerd, zal dit volgens deze hypothese leiden tot grotere tevredenheid bij de bevolking en van daaruit tot meer vertrouwen (zie figuur 3.9).

Figuur 3.9: De micro-prestatiehypothese¹⁰⁸

Of burgers tevreden zijn met een gepercipieerde prestatie is dus afhankelijk van het verwachtingspatroon van deze burgers. Het teweegbrengen van grotere tevredenheid vergt volgens het SCP dan ook een verkleining van de afstand tussen gepercipieerde en gewenste of verwachte prestaties.¹⁰⁹ Dit blijkt in de praktijk echter lastiger te zijn dan misschien zou worden gedacht. In de V.S. daalt de criminaliteit bijvoorbeeld al tien jaar; in 1996 werden er

¹⁰⁵ SCP, *Sociaal en Cultureel Rapport 2004*, p. 191.

¹⁰⁶ Levi, p. 480.

¹⁰⁷ Walle, p. 131.

¹⁰⁸ Internet: Kwaliteit in de Overheid. Kwaliteit in de Overheid is een portaalsite en een gemeenschappelijk initiatief van het netwerk lokale besturen en het netwerk Kwaliteit Vlaamse overheid in samenwerking met het Instituut voor de Overheid en het Steunpunt Bestuurlijke Organisatie Vlaanderen.

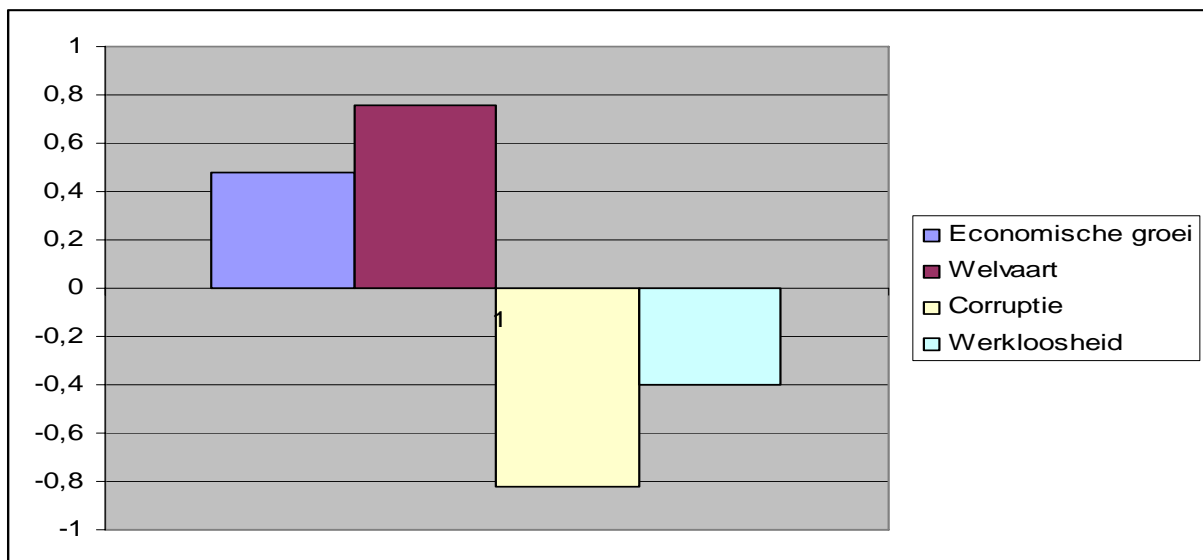
¹⁰⁹ SCP, *Vertrouwen in de rechtspraak*, p. 11.

namelijk 5.087 misdrijven gepleegd per 100.000 inwoners en in 2006 nog maar 3.808 misdrijven (een afname van 25,14 procent).¹¹⁰ Toch zijn de burgers ontevreden over het beleid van de regering met betrekking tot het aanpakken van de criminaliteit. Dit kan volgens Schnabel gebeuren doordat burgers andere eisen stellen aan een dienstverlening dan het beleid.¹¹¹ Te hoge verwachtingen leiden volgens het SCP dan ook tot teleurstelling, ontevredenheid met het beleid en wantrouwen.

Als gebrek aan vertrouwen is toe te schrijven aan te hoge verwachtingen, is het idee dat de overheid de verwachtingen bij burgers zou moeten temperen. Daarbij is het echter de vraag hoe de verwachtingen van burgers kunnen worden beïnvloed. Een toename in de kwaliteit van de dienstverlening leidt dus niet per se tot meer vertrouwen. Alleen als de perceptie van de prestaties van de politiek meer stijgt dan de verwachtingen van burgers, zal de tevredenheid van burgers toenemen en als gevolg ook het vertrouwen in de politiek.¹¹² Maar burgers kijken volgens het SCP niet enkel en alleen naar de prestaties van de politiek, maar ook naar hoe die prestaties tot stand zijn gekomen. Zij beoordelen de politiek dus niet enkel en alleen op output, maar ook hoe de resultaten zijn gerealiseerd. Hierbij is het onderscheid tussen productkwaliteit en proceskwaliteit van belang.¹¹³ Een burger kan dus tevreden zijn met de uitkomst van bepaald beleid, maar bijvoorbeeld niet met hoe de politiek hem heeft betrokken bij het proces dat heeft geleid tot dat beleid. Het resultaat kan dan zijn dat burgers alsnog ontevreden zijn en als gevolg minder vertrouwen hebben in de politiek.

Ondanks het belang van proceskwaliteit, worden de prestaties van de politiek voornamelijk gemeten in economische termen, zoals economische groei, welvaart, corruptie en werkloosheid. De correlatie van deze factoren met het vertrouwen in het parlement is door Halman berekend en is weergegeven in figuur 3.10.

Figuur 3.10: Pearson-correlaties tussen vertrouwen in het parlement en economische groei, welvaart, corruptie en werkloosheid¹¹⁴

¹¹⁰ Internet: Disaster Center.

¹¹¹ SCP, *Publieke prestaties in perspectief*, p. 86.

¹¹² SCP, *Vertrouwen in de rechtspraak*, p. 31.

¹¹³ SCP, *Publieke prestaties in perspectief*, p. 86.

¹¹⁴ Halman, p. 92.

Het blijkt dat de prestaties van de politiek (sterk) samenhangen met politiek vertrouwen. Dit betekent echter niet per se dat er ook sprake is van een causaal verband. Er zijn echter geen indicatoren vastgesteld om te meten hoe burgers menen dat politici zich hebben gedragen. Deze factor, die gedeeltelijk los staat van de economische prestaties van de politiek, is slechts meetbaar door direct aan burgers te vragen of zij politici vertrouwen.

De vraag is nu of invoering van constitutionele toetsing van invloed zal zijn op de perceptie van de prestaties van de politiek en het gedrag van politici. Op het moment dat politici zich bewust zijn van de mogelijkheid die de rechterlijke macht en het Constitutionele Hof hebben om wetgeving ongrondwettig te verklaren, zal dit gevolgen hebben voor hoe en welke wetgeving tot stand komt. Zo zal er tijdens het wetgevingsproces meer expliciete aandacht worden besteed aan de Grondwettigheid van een wet, wat hoogstwaarschijnlijk zal leiden tot een verhoging van de kwaliteit van wetgeving. Doordat politici zich beseffen dat de wetgeving die zij aannemen vervolgens constitutioneel zal worden getest door de rechterlijke macht, zullen zij hoogstwaarschijnlijk wetgevingsvoorstellen verdedigen met verwijzingen naar de Grondwet en het algemeen belang. Hierdoor is het mogelijk dat de media positiever zullen berichten over de politiek. Er valt echter te betwijfelen of dit mogelijke effect een langdurig karakter zou hebben. Zodra de Grondwet namelijk als algemeen referentiekader is geaccepteerd, zullen politici waarschijnlijk vaker worden beticht van het interpreteren van de Grondwet voor eigen gewin. Dit zal het cynische beeld versterken dat politici niet het algemeen belang dienen en verschilt niet erg van het beeld dat nu bestaat. Het ligt dus niet in de lijn der verwachting dat door berichtgeving in de media de perceptie van de prestaties van de politiek en het gedrag van politici positief zal veranderen.

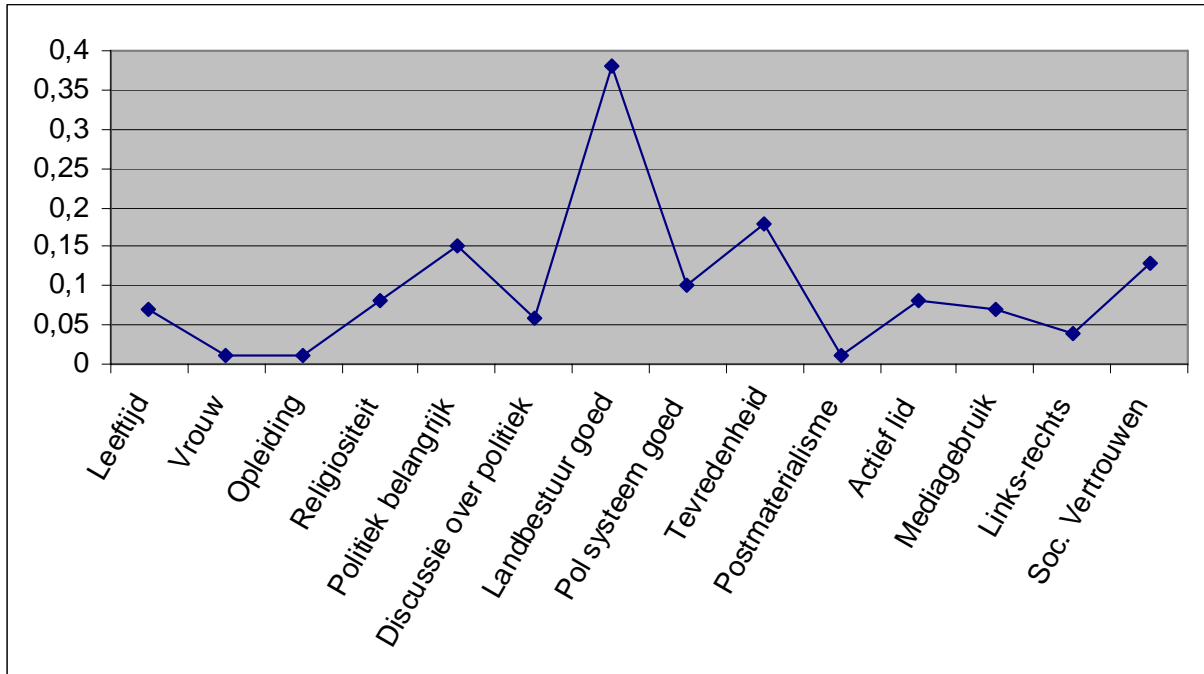
De perceptie van het gedrag van politici en de prestaties van de politiek kan echter wel ernstig worden beschadigd door de berichtgeving in de media over rechtzaken. In het geval dat het Constitutioneel Hof een wet namelijk onconstitutioneel verklaart, beschuldigt zij daarmee indirect de politieke instituties en politici van ongrondwettig handelen. De invoering van constitutionele toetsing kan op die manier een gevolg hebben voor hoe de media berichten over de politiek en dus op het vertrouwen van de burger in de politiek. Concluderend moet worden vastgesteld dat constitutionele toetsing waarschijnlijk geen positieve invloed zal hebben op hoe het gedrag van politici en de prestaties van de politiek worden gepercipieerd. Bij het behandelen van deze factor is voornamelijk aandacht besteed aan hoe de media de perceptie van de burger kunnen beïnvloeden.

3.3 Toetsing

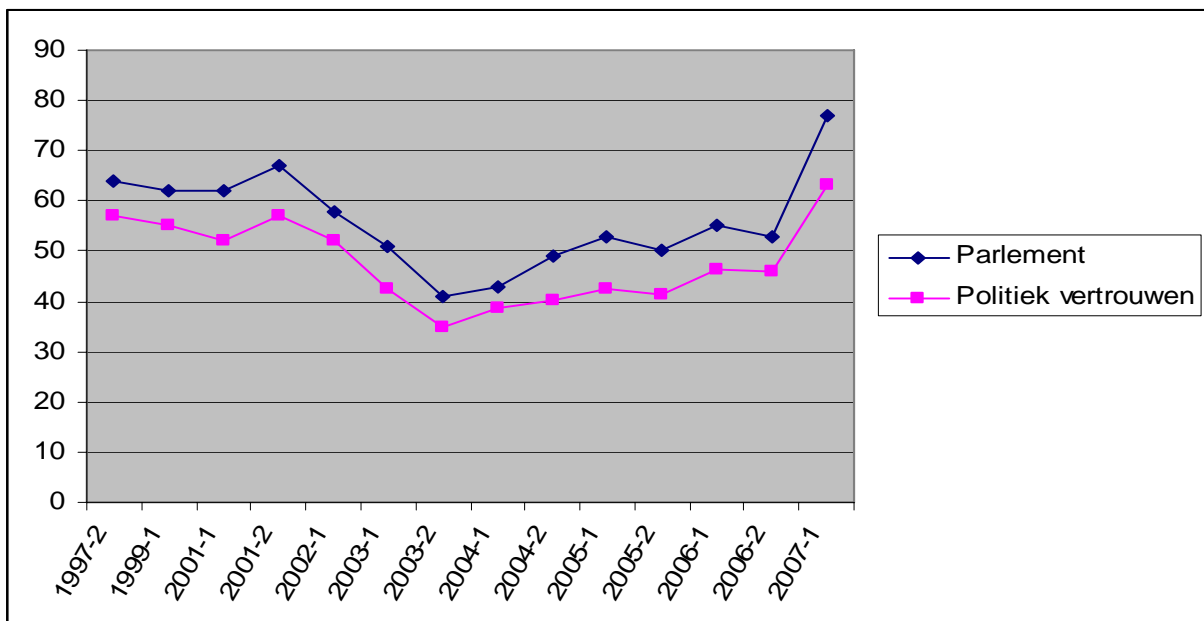
Het is erg lastig om onomstotelijk vast te stellen welke factoren van invloed zijn op het vertrouwen van de burger in de politiek. Zo is het erg verleidelijk om in het geval van een hoge correlatie tussen een factor en politiek vertrouwen, aan te nemen dat er sprake is van een causaal verband. Indien een correlatie ook zou betekenen dat er sprake is van een causaal verband, zouden bijvoorbeeld bijna alle besproken factoren van invloed zijn op het vertrouwen van de burger in het parlement (zie figuur 3.10 en figuur 3.11). Om te bepalen welke factoren daadwerkelijk van invloed zijn op het vertrouwen van de burger in het parlement en dus in de politiek, moeten de eerder besproken factoren echter tegelijkertijd worden getest. Dit is gebeurd op basis van de statistische gegevens van Halman. Hij heeft bestudeerd welke factoren van invloed zijn op het vertrouwen van de burger in het parlement, door gegevens uit drieëndertig Europese landen te hanteren. Dit onderzoek kan representatief worden genoemd voor het vertrouwen van de burger in de politiek, omdat het vertrouwen in

het parlement één van de componenten is van politiek vertrouwen en dus zeer sterk is gecorreleerd en ook causaal verbonden met het vertrouwen in de politiek (zie figuur 3.12).

Figuur 3.11: Pearson-correlatiecoëfficiënten tussen vertrouwen in het parlement en individuele persoonskenmerken en oriëntaties¹¹⁵

Figuur 3.12: Vertrouwen in het Nederlandse parlement en de politiek¹¹⁶

¹¹⁵ Ibidem, p. 90.

¹¹⁶ Internet: EB 48.0 (1997), 51.0 (1999), 55.1 en 56.2 (2001), 57.1 (2002), 59.1 en 60.1 (2003) en 61.0 en 62 (2004), 63 en 64 (2005), 65 en 66 (2006), 67 (2007). Er is nog geen informatie over het vertrouwen van de burger in de politieke partijen in het voorjaar van 2007. Dit getal is daarom geschat op 40 procent.

Halman heeft specifiek geprobeerd te bepalen of factoren die sterk zijn gecorreleerd met het vertrouwen in het parlement, ook standhouden in een multi-variaat design (gebruikmakend van HLM-6). In zijn model heeft hij twintig onafhankelijke variabelen gebruikt, waarbij het vertrouwen in het parlement de afhankelijke variabele was. Doordat Halman de onderlinge afhankelijkheid van variabelen heeft gecorrigeerd, is duidelijk geworden welke factoren daadwerkelijk van invloed zijn op het vertrouwen van de burger in het parlement (zie bijlage I).

Het blijkt dat, ondanks de hoge correlatie tussen welvaart en vertrouwen in het parlement, er geen causale relatie bestaat tussen beide variabelen. Welvaart heeft namelijk geen significante invloed op het vertrouwen van de burger in het parlement. Dit is niet onbegrijpelijk als men bedenkt dat de factor welvaart van invloed is op verscheidene andere factoren, zoals de tevredenheid van burgers. Hierdoor verklaart de factor welvaart weinig variantie; de effecten van welvaart zijn namelijk al verwerkt in de andere variabelen. Van de macro kenmerken is alleen het niveau van corruptie ook van invloed op het vertrouwen in het parlement. Wat betekent dat als de corruptie toeneemt, het vertrouwen afneemt. Het zijn voornamelijk de individuele kenmerken en oriëntaties van burgers die een significante invloed uitoefenen op het vertrouwen van de burgers in het parlement. Zo blijkt dat:

‘{...}mensen die andere mensen vertrouwen ook het parlement meer vertrouwen, dat religieuze mensen en mensen die vaker de politiek in de media volgen meer vertrouwen hebben dan hun tegenhangers. Ook mensen die van mening zijn dat het land goed bestuurd wordt en mensen die over het algemeen tevreden zijn, hebben meer vertrouwen in het parlement. Degene die politiek belangrijk vinden hebben meer vertrouwen, maar mensen die met vrienden vaak praten over politiek hebben weer minder vertrouwen in het parlement. [Ook hebben] {...} postmaterialisten minder vertrouwen in het parlement {...}.’¹¹⁷

Uiteraard zijn er andere onderzoeken die tegengestelde onderzoeksresultaten laten zien. Zo is in dit hoofdstuk onderzoek weergegeven waaruit bijvoorbeeld zou blijken dat het opleidingsniveau van burgers wel degelijk van invloed is op het vertrouwen van de burger in de politiek. Er is besloten om uit te gaan van de onderzoeksresultaten van Halman, omdat zijn studie is uitgevoerd in drieëndertig Westerse staten, waardoor er een grote hoeveelheid aan informatie is gebruikt in de analyse. Dit vergroot de representativiteit van de uitkomsten. Daarnaast is de keuze van Halman om een factoranalyse uit te voeren op de onderzoeksresultaten doorslaggevend geweest voor de beslissing om gebruik te maken van zijn gegevens. Hierdoor is namelijk gecorrigeerd voor onderlinge afhankelijkheid van factoren en kan precies worden afgelezen wat de specifieke invloed is van een factor op het vertrouwen van de burger in het parlement.

3.4 Conclusie

Na de meest gehoorde factoren te hebben besproken en empirisch te hebben getest op validiteit, is gebleken dat vijf van de tien besproken factoren een significante invloed uitoefenen op het vertrouwen van de burger in de politiek (leeftijd, sociaal vertrouwen, mediagebruik, individualisering, gedrag en prestaties politiek). Twee besproken factoren zijn niet opgenomen in het model van Halman, maar zijn daarnaast waarschijnlijk wel van invloed op het vertrouwen van de burger in de politiek. De eerste factor is de manier van opereren van politieke partijen. Het ligt in de lijn der verwachting dat deze factor van belang is, aangezien het vertrouwen van de burger in de politiek gedeeltelijk wordt bepaald door het vertrouwen van de burger in politieke partijen. De structuur en manier van benaderen van kiezers lijkt hier

---

¹¹⁷ Halman, p. 95.

mee verband te houden. De tweede factor die niet is opgenomen in het model is het vertrouwen dat burgers hebben in andere instituties.¹¹⁸ Het vertrouwen van burgers in instituties lijkt namelijk onderling te zijn verbonden; als het vertrouwen in één institutie wordt verhoogd, stijgt ook het vertrouwen in andere instituties. Het model van Halman toont daarnaast aan dat religiositeit niet alleen een indicator is van het proces van individualisering, maar ook op zichzelf van invloed is op politiek vertrouwen. Ook is het van belang of burgers de politiek belangrijk vinden en of zij er vaak over praten. Net als de algemene tevredenheid van burgers met hun leven en corruptie van invloed zijn op het niveau van politiek vertrouwen.

De invloed van constitutionele toetsing op het vertrouwen van de burger in de politiek is ex ante beredeneerd. Hieruit is duidelijk geworden dat constitutionele toetsing waarschijnlijk van invloed is op het vertrouwen dat burgers hebben in andere instituties en op het gedrag van politici en de prestaties van de politiek. Daarnaast is het onduidelijk wat de invloed van constitutionele toetsing zal zijn op het proces van individualisering. Constitutionele toetsing is echter niet van invloed op de religiositeit van burgers of de tevredenheid van burgers met hun leven. Ook zullen burgers de politiek niet belangrijker of onbelangrijker gaan vinden omdat rechters de mogelijkheid hebben om wetgeving constitutioneel te toetsen. Het lijkt afsluitend ook niet voor de hand te liggen dat burgers meer of minder gaan praten over de politiek, of dat corruptie in een maatschappij zal afnemen doordat de burger zich tijdens een rechtszaak kan beroepen op de Grondwet (zie tabel 3.2).

Tabel 3.2: Invloed onafhankelijke variabelen op politiek vertrouwen en de invloed van constitutionele toetsing op deze factoren

Factor	Invloed factor op politiek vertrouwen	Invloed Constitutionele toetsing op factor	Verband
1. Leeftijd	+	-	n.v.t.
2. Opleidingsniveau	-	-	n.v.t.
3. Sociaal vertrouwen	+	-	n.v.t.
4. Vertrouwen in andere instituties	+	+	+
5. Maatschappelijke participatie	-	-	n.v.t.
6. Mediagebruik	+	-	n.v.t.
7. Welvaart	-	-	n.v.t.
8. Individualisering	+	+/-	+/-
9. Catch-all Partijen	+	-	n.v.t.
10. Gedrag en prestaties politiek	+	+	+
11. Religiositeit	+	-	n.v.t.
12. Politiek belangrijk	+	-	n.v.t.
13. Praten over politiek	+	-	n.v.t.
14. Tevredenheid	+	-	n.v.t.
15. Corruptie	+	-	n.v.t.

+ = invloed   n.v.t. = niet van toepassing
 - = geen invloed   +/- = onduidelijk

In hoofdstuk vier wordt aangegeven hoe deze ex ante beredenering empirisch zal worden getest op validiteit.

¹¹⁸ Elchardus, p. 7.

Hoofdstuk 4: Methodologie

In de inleiding is geschetst hoe het vertrouwen van de burger in de politiek zich het laatste decennium heeft ontwikkeld. Hieruit is duidelijk geworden dat politici zich daar ernstig zorgen over maken. Om ideeën aan te dragen die het vertrouwen van de burger in de politiek kunnen vergroten, is daarom in 2005 de Conventie ingesteld. Een van de voorstellen die de Conventie heeft gedaan, is het invoeren van constitutionele toetsing. Dit voorstel is in hoofdstuk twee weergegeven en in hoofdstuk drie is het concept politiek vertrouwen geanalyseerd.

Het moment is nu aangebroken om aan te geven hoe de hoofdvraag van een antwoord wordt voorzien. Oftewel, hoe bepaald gaat worden of de invoering van constitutionele toetsing zal leiden tot meer politiek vertrouwen. Dit onderzoek wordt door een aantal zaken ernstig bemoeilijkt. Allereerst is er geen eerder onderzoek gedaan naar deze specifieke onderzoeksvraag en is er een gebrek aan empirische data. Daarnaast is het niet mogelijk om een beperkte, gecontroleerde, empirische test te laten plaats vinden waaruit blijkt of constitutionele toetsing een positief effect zal hebben op het vertrouwen van de Nederlandse burgers in de politiek. Dit is onmogelijk omdat constitutionele toetsing alleen kan worden ingevoerd nadat de Grondwet is gewijzigd. Dit maakt het testen op landelijk niveau onmogelijk omdat het terugdraaien van de situatie nagenoeg onmogelijk is. Om toch informatie te verkrijgen over de mogelijke effecten van invoering van constitutionele toetsing in Nederland, is een quasi-experiment uitgevoerd in België en Nederland. In dit experiment wordt over een bepaalde periode het niveau van politiek vertrouwen van een land waar constitutionele toetsing is ingevoerd (België) vergeleken met een land waar dat niet het geval is (Nederland). In dit hoofdstuk wordt uiteengezet hoe de beslissing tot stand is gekomen om Nederland met België te vergelijken. De uitkomsten van de vergelijkende studie worden weergegeven in hoofdstuk vijf.

Door een tekort aan data over het effect van constitutionele toetsing op de factoren die van invloed zijn op het vertrouwen van de burger in de politiek, is er tevens een enquête afgenomen onder vijftig Nederlanders. Hen is gevraagd naar het effect dat zij verwachten van de invoering van constitutionele toetsing op hun vertrouwen in de politiek. De gegevens en resultaten van deze enquête worden weergegeven in hoofdstuk zes.

4.1 Quasi-experiment

Het dilemma, met aan de ene kant de noodzaak van empirisch testen en aan de andere kant de onmogelijkheid van directe empirische toetsing, kan worden omzeild door het uitvoeren van een quasi-experiment. Hiermee kan informatie worden verkregen over het effect dat constitutionele toetsing heeft op politiek vertrouwen. Het is noodzakelijk om Nederland te vergelijken met een land dat een soortgelijke vorm van constitutionele toetsing kent zoals door de Conventie voorgesteld: de combinatie van een Constitutioneel Hof met diffuse ex ante toetsing door elke rechter. Naast het hebben van de zelfde vorm van constitutionele toetsing, is het ook van belang dat de zwaarte van de procedure voor het wijzigen van de Grondwet in dit land nagenoeg gelijk is. Dit bepaalt namelijk in grote mate de mogelijkheden van de politiek om ongewenste rechterlijke uitspraken teniet te doen door de Grondwet te wijzigen. De Conventie stelt voor de procedure als volgt in te richten: er zal slechts één lezing in beide Kamers van de Staten-Generaal plaatsvinden, waarvoor een 2/3 meerderheid noodzakelijk is, waarna een referendum moet worden gehouden, voordat de regering de

wijziging bekrachtigd.¹¹⁹ Uit tabel 4.1 valt af te lezen dat Nederland na het invoeren van constitutionele toetsing middel sterke toetsing kent.

Tabel 4.1: Indeling landen in sterkte constitutionele toetsing en benodigde meerderheden voor Grondwetswijzigingen¹²⁰

Benodigde meerderheid Grondwetswijziging	Sterkte van constitutionele toetsing			
	Sterke constitutionele toetsing	Middel sterke constitutionele toetsing	Zwakke constitutionele toetsing	Geen constitutionele toetsing
Super meerderheid (meer dan 2/3)	Verenigde Staten Duitsland * Canada	Australië	Japan	Zwitserland
2/3 meerderheid	India	Oostenrijk * Spanje* België * Nederland* (na)	Noorwegen Portugal *	Finland Nederland (voor) Luxemburg
Tussen 2/3 en normale meerderheid		Italië * Colombia Frankrijk *	Denemarken Griekenland Venezuela	
Normale meerderheid			IJsland	Israël Engeland

* Centrale constitutionele toetsing door speciale Constitutionele Hoven.

Deze sterkte wordt niet enkel bepaald door de formele bevoegdheid die de rechterlijke macht bezit, maar ook door de invulling die wordt gegeven aan die bevoegdheid. In het voorstel heeft iedere rechter de verplichting om wetten te toetsen aan de klassieke grondrechten en in het geval dat een wet in strijd is met één van de klassieke grondrechten deze niet toe te passen. De Nederlandse rechterlijke macht is tot nu toe redelijk terughoudend in het toepassen van haar discretie om wetgeving ongeldig te verklaren. Op basis hiervan zou kunnen worden verwacht dat Nederland in tabel 4.1 zou worden ingeschaald als een staat waar zwakke constitutionele toetsing van toepassing wordt. Lijphart beschrijft echter dat de wereldwijde trend zich ontwikkelt richting sterkere constitutionele toetsing, vooral in staten waar men een Grondwettelijk Hof kent.¹²¹ Om die reden is Nederland na invoering van constitutionele toetsing ingedeeld bij de groep staten die middelsterke constitutionele toetsing kent.

Na invoering van constitutionele toetsing, lijkt Nederland – wat betreft de twee genoemde indicatoren – erg op landen als Oostenrijk, Spanje en België. Er dient echter rekening mee te worden gehouden dat de politieke en rechterlijke praktijk van landen altijd het gevolg is van een lange specifieke geschiedenis die zich moeilijk laat vergelijken met andere landen. Daarom kan niet zomaar worden aangenomen dat bepalende factoren voor vertrouwen in het ene land ook van toepassing zijn in een ander land. Er moet dan ook op worden gelet dat het gekozen land nagenoeg gelijkgeschakeld kan worden aan Nederland wat betreft de factoren

¹¹⁹ Conventie, p. 9.

¹²⁰ Gedeeltelijk gebaseerd op Lijphart, pp. 220-6. De indeling is gebaseerd op de huidige situatie van constitutionele toetsing in landen. Hiermee wijkt de indeling af van die van Lijphart, die landen heeft ingedeeld op basis van een historisch gemiddelde van de sterkte van constitutionele toetsing in deze landen.

¹²¹ Lijphart, p. 227.

die van invloed zijn op het vertrouwen van de burger in de politiek. Om die reden is de keuze beperkt tot liberale, westerse democratieën, welke politieke en ideologische tradities delen. Dit soort staten toont volgens Koopmans namelijk allemaal respect voor democratie, de wet, mensenrechten en een open overheid.¹²² Het doel van het quasi-experiment is om de ontwikkeling in politiek vertrouwen in Nederland (waar geen constitutionele toetsing is ingevoerd) te vergelijken met de ontwikkeling in politiek vertrouwen in een land waar constitutionele toetsing wel is ingevoerd. Dit moet inzicht verschaffen in het effect van constitutionele toetsing op het vertrouwen van de burger in de politiek. Aangezien het van belang is dat de factoren die politiek vertrouwen beïnvloeden in de twee staten nagenoeg gelijk zijn, is het essentieel om naast de benodigde meerderheid voor Grondwetswijzigingen en de sterkte van constitutionele toetsing meerdere selectiecriteria op te stellen voor het bepalen van het land waar het quasi-experiment wordt uitgevoerd.

4.2 België

Van de drie westerse landen waar Nederland na invoering van constitutionele toetsing sterke overeenkomsten mee vertoont, is België het meest geschikt om het quasi-experiment uit te voeren. Deze conclusie is gebaseerd op een vijftal selectiecriteria:

1. Gelijke zwaarte procedure Grondwetswijziging
2. Gelijke zwaarte constitutionele toetsing
3. Meest overeenkomende historie
4. Taal
5. Nulmeting

Allereerst zijn de zwaarte van de procedure ter wijziging van de Grondwet en de zwaarte van constitutionele toetsing aan elkaar gelijk te stellen. Daarnaast komen de Nederlandse en Belgische historie grotendeels overeen. Uiteraard zijn er veel verschillen weer te geven, maar in vergelijking met Spanje en Oostenrijk lijken Nederland en België qua historie erg veel op elkaar. Ook perkt de taal waarin onderzoeken zijn uitgevoerd de mogelijkheid in tot onderzoek. Ten slotte is het noodzakelijk om het verschil in vertrouwen te kunnen meten dat constitutionele toetsing veroorzaakt. Hiervoor is het nodig om data te verzamelen van de tijd voordat constitutionele toetsing werd ingevoerd. Onderzoek naar vertrouwen wordt echter pas de laatste vijftientig jaar structureel uitgevoerd in Europa en alleen in België is constitutionele toetsing na 1980 ingevoerd. Hierdoor is het enkel mogelijk om voor de Belgische situatie te bepalen wat het niveau van politiek vertrouwen was voor en na de invoering van constitutionele toetsing. België heeft dan ook de beste uitgangspositie in de keuze voor een land voor het quasi-experiment. De keuze voor België in vergelijkend onderzoek wordt door meerdere wetenschappers gemaakt. Zo kiest Bovens ook nadrukkelijk voor België om te bepalen of ‘{...} Nederland Belgische toestanden [staan] te wachten? De vertrouwenscrisis tussen publiek en politiek deed zich bij de zuiderburen al tien jaar eerder voor. Maar het dieptepunt lijkt er ook al voorbij. Wie in de toekomst wil kijken, moet naar België reizen.’¹²³

4.3 Beperkingen

Om te bepalen of de invoering van constitutionele toetsing zal leiden tot meer politiek

---

¹²² Koopmans, pp. 4-7.

¹²³ Bovens (2005), p. 15.

vertrouwen, wordt in hoofdstuk vijf een quasi-experiment uitgevoerd in België en Nederland. Dit onderzoek is gebaseerd op bestaand statistisch materiaal over politiek vertrouwen in België en Nederland. Dit kan problematisch zijn omdat er grote verschillen in uitkomsten kunnen bestaan tussen onderzoeken die het zelfde fenomeen hebben onderzocht. Hieraan kunnen verscheidene redenen ten grondslag liggen. Zo is het mogelijk dat de bevolking van een land in een bepaald jaar daadwerkelijk significant positiever of negatiever is gaan denken over de politiek. Echter, vaak zijn de verschillen volgens het SCP toe te wijzen aan onderzoekstechnische factoren, zoals de manier van voorselecteren van respondenten. Ook de wijze van ondervragen blijkt van grote invloed te zijn op de uitkomst van een onderzoek, waar de resultaten positiever zijn als de vragen mondeling worden gesteld en het onderwerp van vertrouwen wordt ingepast in breder maatschappelijk onderzoek.¹²⁴ Daarnaast zorgen de grote fluctuaties in het vertrouwen op de korte termijn er volgens Dekker voor dat we voorzichtigheid moeten betrachten in het signaleren van langetermijntrends. Er wordt namelijk maar één of twee keer per jaar een meting gedaan, waardoor het risico bestaat dat deze metingen niet correct het jaargemiddelde weergeven.¹²⁵ Robert Putnam meent daarnaast dat de antwoorden van respondenten in een enquête een onherleidbaar element van ambiguïteit bevatten:

“If fewer survey respondents nowadays say “Most people can be trusted,” that might mean one of three things: 1) the respondents are accurately reporting that honesty is rarer these days; or 2) other people’s behaviour hasn’t changed, but we have become more paranoid; or 3) either our ethical demands nor other people’s behaviour have actually changed, but we now have more information about their treachery, perhaps because of more lurid media reports.”¹²⁶

Om eventuele toevallige uitschieters in metingen zo veel mogelijk te neutraliseren, wordt in de casestudie voor de nulmeting en de testmeting ieder het gemiddelde van vier metingen genomen (gemeten over een periode van twee jaar elk). Hierdoor neemt de nauwkeurigheid en betrouwbaarheid van het quasi-experiment toe. Doordat het quasi-experiment wordt uitgevoerd in België en Nederland in de jaren '80 is er sprake van een fundamenteel tekort aan empirische data over de indicatoren die gezamenlijk politiek vertrouwen bepalen (vertrouwen in regering, parlement en politieke partijen). Dit gebrek aan data wordt opgevangen door de tevredenheid over de democratie in beide landen te hanteren als indicator van de ontwikkeling in politiek vertrouwen in de relevante onderzoeksperiode.

4.4 Conclusie

Er wordt in hoofdstuk vijf beargumenteerd dat de tevredenheid over de democratie gebruikt kan worden als indicator van veranderingen in politiek vertrouwen van de burger. Aan de hand van een quasi-experiment wordt bepaald wat het effect van constitutionele toetsing in België is geweest op het vertrouwen van de Belgische burger in de politiek. Deze informatie wordt vervolgens gebruikt om te beargumenteren of de invoering van constitutionele toetsing in Nederland zal leiden tot een verhoging van het vertrouwen van de burger in de politiek. Daarnaast worden in hoofdstuk zes ook de gegevens van een enquête weergegeven, waarin Nederlandse burgers is gevraagd aan te geven wat zij verwachten dat het effect zal zijn van de invoering van constitutionele toetsing op hun vertrouwen in de politiek.

---

¹²⁴ SCP, *Sociaal en Cultureel Rapport 2004*, p. 212.

¹²⁵ Dekker, *Ontwikkelingen in politiek vertrouwen in Europa, 1981-2004*, p. 73.

¹²⁶ Putnam, pp. 137-8.

Hoofdstuk 5: Quasi-experiment

Het debat rond constitutionele toetsing is uiteengezet, net als het voorstel tot invoering ervan in Nederland. Daarnaast is het concept politiek vertrouwen geanalyseerd en zijn de factoren die er op van invloed zijn geïdentificeerd. Het is daardoor nu mogelijk om de informatie over constitutionele toetsing en politiek vertrouwen empirisch met elkaar te verbinden, wat wordt gedaan door het uitvoeren van een quasi-experiment in België en Nederland. Centrale vraag hierbij is of de invoering van constitutionele toetsing in België heeft geleid tot een verhoging van het vertrouwen van de Belgische burger in de politiek.

Het beantwoorden van deze vraag wordt ernstig bemoeilijkt door een gebrek aan informatie over de exacte invloed van constitutionele toetsing op de factoren die politiek vertrouwen beïnvloeden. Om toch een uitspraak te kunnen doen over het effect van constitutionele toetsing op politiek vertrouwen, moet de Belgische situatie worden vergeleken met een land waarin in dezelfde periode geen constitutionele toetsing is ingevoerd; zoals Nederland. Om deze vergelijking te mogen maken moet allereerst worden geverifieerd of de Belgische en Nederlandse situatie aan elkaar gelijk kunnen worden gesteld op het gebied van constitutionele toetsing en politiek vertrouwen. Dit zal gebeuren door allereerst de geschiedenis van constitutionele toetsing in België weer te geven. Hieruit blijkt dat het voorstel tot invoering van constitutionele toetsing in Nederland zeer sterke overeenkomsten vertoont met de vorm van constitutionele toetsing die in België wordt toegepast. Vervolgens wordt aangetoond dat de trends in politiek vertrouwen in België en Nederland goed met elkaar kunnen worden vergeleken. Nadat is aangetoond dat België en Nederland aan elkaar gelijk kunnen worden gesteld wordt vastgesteld hoe het vertrouwen van de Belgische burger in de politiek is veranderd na invoering van constitutionele toetsing en welke factoren daarvoor verantwoordelijk zijn geweest. Hierbij is voornamelijk gebruik gemaakt van de European Values Study (EVS). Voor elke factor wordt tevens aangegeven wat de procentuele stijging of daling was in Nederland in dezelfde periode. Door de gegevens uit België en Nederland in de conclusie van dit hoofdstuk met elkaar te vergelijken wordt aannemelijk gemaakt dat invoering van constitutionele toetsing in Nederland niet zal leiden tot een verhoging van het vertrouwen van de burger in de politiek.

5.1 Grondwettelijk Hof

Het Belgisch Grondwettelijk Hof (Hof) is een rechtscollege met twaalf rechters en is verantwoordelijk voor de controle op de naleving van de Grondwet door de wetgevende macht in België. Het heeft de mogelijkheid om wetten, decreten en ordonnances te vernietigen of te schorsen en staat los van zowel de wetgevende, uitvoerende en de rechterlijke macht.¹²⁷ Als onderdeel van de omvorming van België tot een federale staat, werd in 1980 het Arbitragehof opgericht. Dit Arbitragehof werd geïnstalleerd op 1 oktober 1984 en moest fungeren als scheidsrechter tussen de diverse wetgevers van de federale Staat, de Gemeenschappen en de Gewesten. Door de grondwetsherziening van 15 juli 1988 werd de bevoegdheid van het Hof echter uitgebreid met het toezicht op de naleving door de wetgevende macht van de artikelen 10, 11 en 24 Grondwet (deze artikelen waarborgen het gelijkheidsbeginsel, het verbod op discriminatie en de vrijheid van onderwijs).¹²⁸ Popelier geeft aan dat het Hof via deze artikelen toetst aan ‘{...} grondwettelijke bepalingen, aan

---

¹²⁷ Internet: Grondwettelijk Hof.

¹²⁸ Ibidem.

rechten en vrijheden in verdragen en zelfs aan ongeschreven rechtsbeginselen.’¹²⁹ Sinds maart 2003 ziet het Hof tevens toe op de naleving van de wetgevende macht van de artikelen 8 tot en met 32 Grondwet en de artikelen 170, 172 en 191 Grondwet. Om de naam van het rechtscollege recht te laten doen aan de taken die het Arbitragehof was gaan uitvoeren, werd deze in mei 2007 omgedoopt tot Grondwettelijk Hof.¹³⁰

Het Hof doet uitspraken in twee soorten zaken: in gevallen waar een beroep tot vernietiging van een wet is ingesteld en als een rechtscollege een zaak prejudicieel aanhangig maakt. Een rechtscollege moet een prejudiciële vraag aan het Hof stellen als er ‘{...} een vraagstuk rijst van overeenstemming van wetten, decreten en ordonnanties met de regels tot verdeling van de bevoegdheden tussen de Staat, de Gemeenschappen en de Gewesten of met de artikelen 8 tot en met 32, 170, 172 of 191 van de Grondwet {...}.’¹³¹ Indien het Hof verklaart dat een voorgelegde norm in strijd is met de Grondwet mag het lagere rechtscollege er bij de verdere behandeling van de zaak geen rekening meer mee houden. Die norm blijft echter wel in de rechtsorde bestaan.¹³²

De bevoegdheid van het Hof om wetten te toetsen aan de zogenoemde klassieke Grondrechten van de burger komt sterk overeen met het voorstel tot invoering van constitutionele toetsing zoals dat door de Conventie is gedaan. Ook de plicht van lagere rechtscolleges om zaken prejudicieel aanhangig te maken bij het Hof indien er in een specifieke zaak sprake is van een mogelijk conflict tussen de Grondwet en een normale wet, komt overeen met het voorstel van de Conventie. Hiernaast hanteren België en Nederland een soortgelijke procedure voor het wijzigen van de Grondwet en kennen zij de zelfde sterkte van constitutionele toetsing. Om deze redenen is België qua constitutionele toetsing zeer geschikt om te vergelijken met Nederland. Nu moet worden vastgesteld of België ook geschikt is om te fungeren als referentiekader voor Nederland qua politiek vertrouwen.

5.2 Tevredenheid democratie

Als we het effect willen bestuderen van constitutionele toetsing op het vertrouwen van de Belgische burger in de politiek, moet het land waar België mee wordt vergeleken vergelijkbare trends in politiek vertrouwen vertonen. Bij het vergelijken van Belgische en Nederlandse data over politiek vertrouwen, wordt duidelijk dat het vertrouwensniveau in Nederland aan het eind van de jaren '90 en het begin van de 20ste eeuw hoger lag dan in België (zie figuur 5.1). Deze verschillen in vertrouwen zijn volgens Elchardus voornamelijk veroorzaakt door de schandalen die zich eind jaren '90 in België voltrokken (Dutroux (1996), dioxine (1999)).¹³³ Deze crises en de nasleep ervan, zorgden er waarschijnlijk voor dat het vertrouwen van de Belgische burger in de politiek een duikvlucht maakte. In de periode na deze crises lijken de Belgische en Nederlandse situatie echter goed met elkaar te vergelijken. Het is echter vooral van belang dat België en Nederland ook met elkaar zijn te vergelijken voor en na de invoering van constitutionele toetsing in België. De vastgestelde indicatoren die gezamenlijk politiek vertrouwen bepalen (vertrouwen in regering, parlement en politieke partijen) bieden in dit geval geen uitkomst, aangezien er geen volledige informatie is voor Nederland en België uit de periode dat constitutionele toetsing in België werd ingevoerd. Volgens van Praag is de enige indicator van politiek vertrouwen in Nederland voor die

---

¹²⁹ Popelier, p. 118.

¹³⁰ Internet: Grondwettelijk Hof.

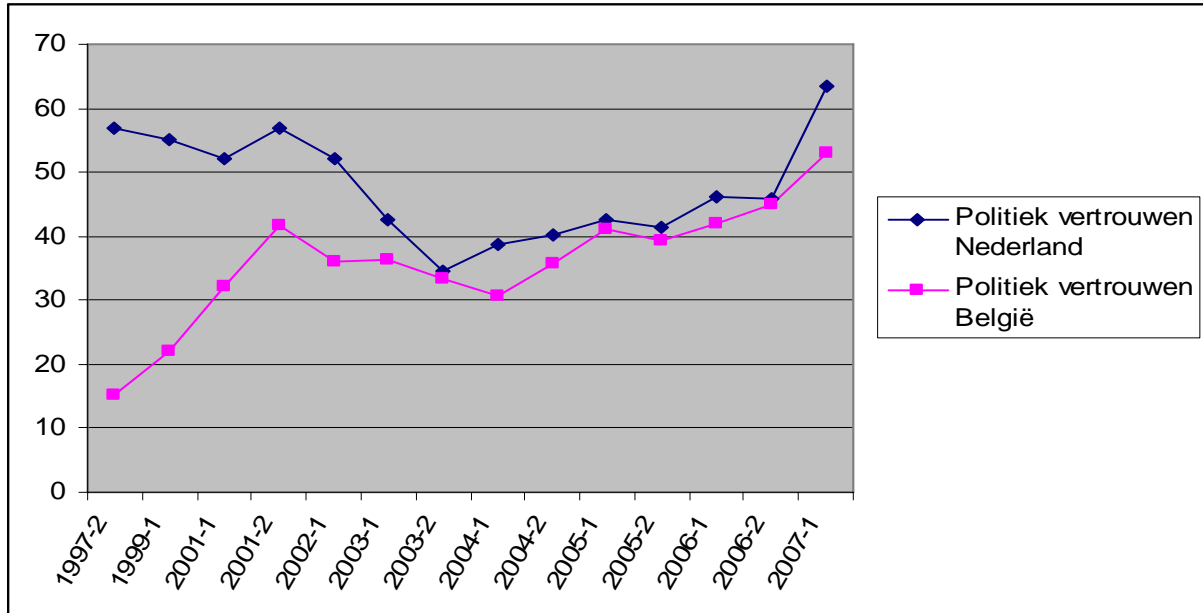
¹³¹ Ibidem.

¹³² Ibidem.

¹³³ Elchardus, p. 3.

periode, de enquête vraag uit het Eurobarometer onderzoek van de Europese Commissie, welke luidt: ‘Hoe tevreden bent u met het functioneren van de democratie in Nederland?’¹³⁴

Figuur 5.1: Politiek vertrouwen in België en Nederland, 1997-2007 (in procenten ‘eerder wel vertrouwen’)¹³⁵

Van der Meer meent dat er sprake is van een zeer sterke correlatie tussen de tevredenheid over de democratie en politiek vertrouwen, omdat beide factoren een achterliggend concept meten. Om dit aan te tonen heeft hij op basis van Eurobarometer 48 (najaar 1997) een factoranalyse uitgevoerd op het vertrouwen in de drie verschillende politieke instellingen en de tevredenheid over de democratie.

‘Er blijkt één achterliggende dimensie van vertrouwen in politieke instellingen en tevredenheid over de democratie te zijn. Dit is de enige factor met een eigenwaarde die groter is dan één. Alle indicatoren hebben hoge factor ladingen op deze factor. Dit is een aanwijzing dat de vraag naar het vertrouwen in de verschillende politieke instellingen en de vraag naar de tevredenheid over de democratie één achterliggend concept meten. Als een schaal van vertrouwen in politieke instellingen wordt geconstrueerd [Cronbach’s alpha voor deze schaal is .66] blijkt bovendien dat deze schaal sterk samenhangt met de tevredenheid over de democratie [Pearson’s $r = .44$ ($P < .01$)]. Mensen die veel vertrouwen hebben in hun politieke instellingen zijn over het algemeen ook tevreden over het functioneren van hun democratie.’¹³⁶

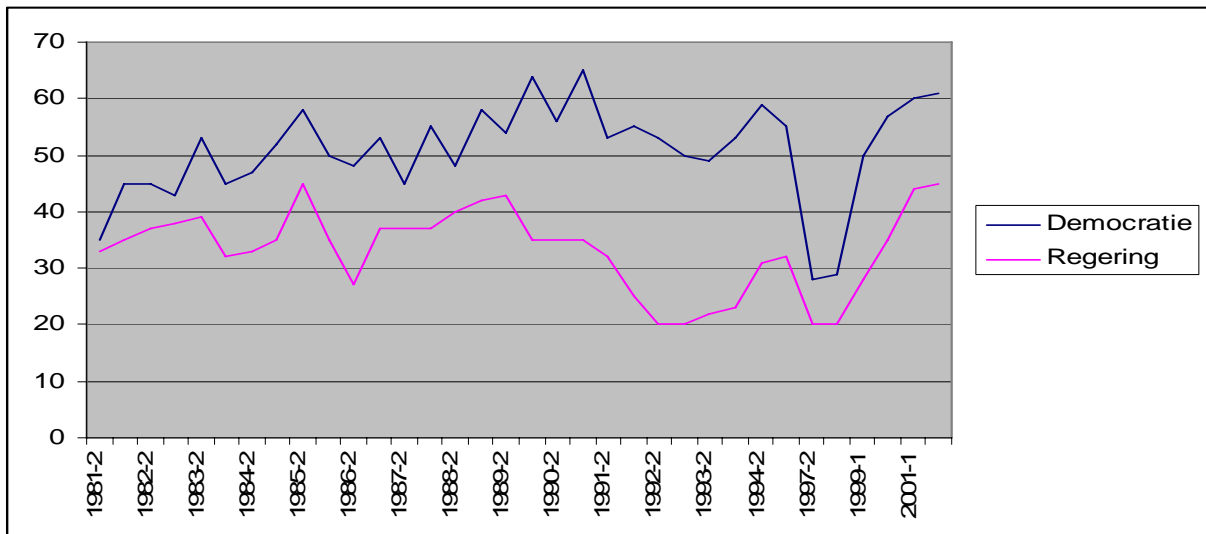
In lijn met Van der Meer wordt aangenomen dat trends over de tevredenheid van burgers over de democratie gebruikt kunnen worden als indicatie van de veranderingen die plaatsvinden in het vertrouwen van de burger in de politiek (zie figuur 5.2).

¹³⁴ Praag, p. 35.

¹³⁵ EC, EB 48.0 (1997), 51.0 (1999), 55.1 en 56.2 (2001), 57.1 (2002), 59.1 en 60.1 (2003) en 61.0 en 62 (2004), 63.4 en 64 (2005), 65 en 66 (2006), 67 (2007). Voor het jaar 2000 zijn geen gegevens bekend over het vertrouwen in de regering. Er is daarom besloten dit jaar niet op te nemen in figuur 5.1. Er was op het moment van dit onderzoek ook geen informatie voor handen over het vertrouwen van de burger in de politieke partijen in het voorjaar van 2007. Dit getal is hier voor Nederland geschat op 40 procent en voor België op 31 procent.

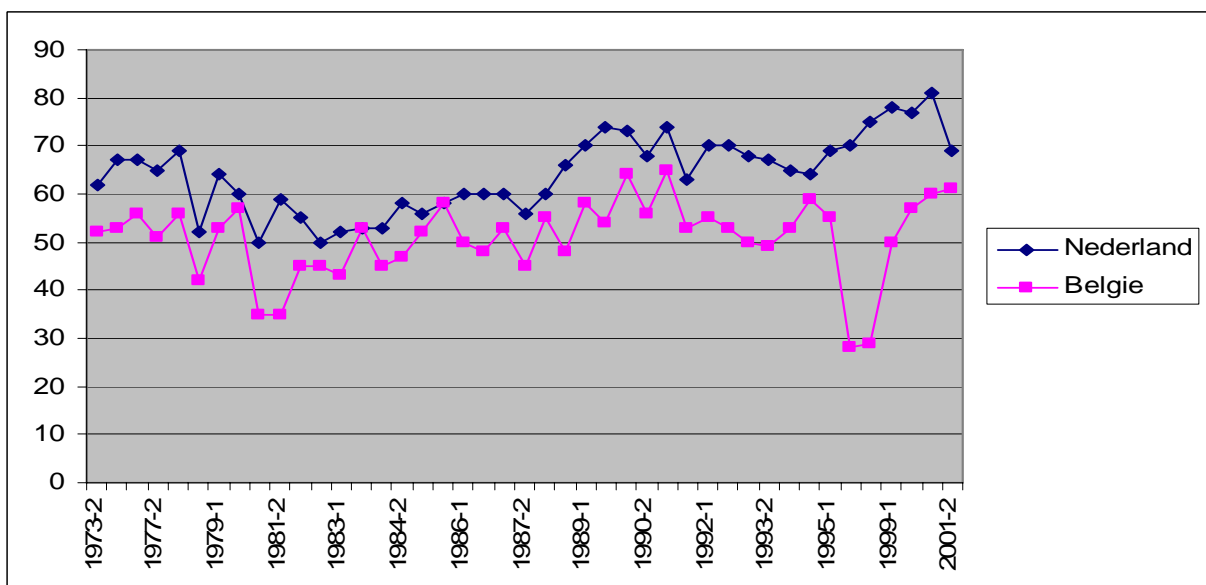
¹³⁶ Meer, p. 173.

Figuur 5.2: Tevredenheid van burgers over de democratie in België en vertrouwen in de Belgische regering (in procenten)¹³⁷

Uit figuur 5.2 blijkt dat het vertrouwen van de Belgische burger in de regering structureel lager ligt dan de tevredenheid over de democratie. De trends zijn echter nagenoeg gelijk. Nu is vastgesteld dat tevredenheid over de democratie een indicator is van de ontwikkelingen in politiek vertrouwen kan worden vastgesteld of België en Nederland met elkaar kunnen worden vergeleken qua trends in politiek vertrouwen (zie figuur 5.3).

Figuur 5.3: Tevredenheid over de werking van de democratie in België en Nederland tussen 1973 en 2001¹³⁸

¹³⁷ Gebaseerd op de metingen naar politiek vertrouwen in België door La Libre Belgique, zoals weergegeven door Vanhoutte, *Politiek Vertrouwen In De Lage Landen*; Internet: EB (1981-2001).

¹³⁸ EC, EB (1973-2001).

Uit figuur 5.3 blijkt dat de trends in de tevredenheid over de democratie in België en Nederland nagenoeg gelijk zijn. De uitzondering hierop vormt de periode tussen 1997 en 2000 (zoals eerder aangegeven werd dit waarschijnlijk veroorzaakt door de Dutroux- en de dioxinecrisis). Op basis van deze informatie wordt geconcludeerd dat België en Nederland goed met elkaar zijn te vergelijken qua trends in politiek vertrouwen in de periode dat constitutionele toetsing in België werd ingevoerd.

5.3 Politiek vertrouwen

Om vast te stellen of de invoering van constitutionele toetsing in België heeft geleid tot meer vertrouwen van de burgers in de politiek worden België en Nederland met elkaar vergeleken. Er zijn gegevens verzameld over politiek vertrouwen van voor de invoering van constitutionele toetsing (de nulmeting) en gegevens over politiek vertrouwen na de invoering van constitutionele toetsing (de testmeting). Er is besloten om zowel de nulmeting als de testmeting te baseren op een gemiddelde van een viertal metingen naar politiek vertrouwen, waardoor de representativiteit van de nulmeting en de testmeting wordt verhoogd. De nulmeting meet het vertrouwen van de burger in de politiek voor de periode 1986-1987. Er is gekozen voor deze periode omdat constitutionele toetsing in juli 1988 in België werd ingevoerd. Door de berichtgeving in de media, die logischerwijs aan invoering van constitutionele toetsing vooraf is gegaan, kan de perceptie van de burger van de prestaties van de politiek en het gedrag van politici direct zijn beïnvloed. En aangezien dit van invloed is op het vertrouwen van de burger in de politiek, is het mogelijk dat eventuele effecten van constitutionele toetsing direct merkbaar zijn geweest in België. Om deze reden geeft de testmeting het vertrouwen weer van de burgers in de politiek voor de periode 1988-1989. Met deze keuze wordt het risico gelopen dat effecten die een langere tijd nodig hebben om door te werken niet worden meegewogen. Dit risico wordt geaccepteerd omdat een langere testperiode leidt tot het probleem dat andere, externe invloeden nog meer invloed kunnen uitoefenen op het niveau van politiek vertrouwen, waardoor de invloed van constitutionele toetsing zeer lastig is waar te nemen.

Tijdens de nulmeting was negenenveertig procent van de Belgische bevolking tevreden over het functioneren van de nationale democratie. Na de invoering van constitutionele toetsing (tijdens de testmeting) was dit 53,75 procent; een stijging van 4,75 procent. In dezelfde periode nam de tevredenheid van de Nederlandse burger over de democratie echter met 8,5 procent toe. Dus terwijl constitutionele toetsing in België werd ingevoerd steeg de tevredenheid over de democratie in Nederland meer dan in België (zie tabel 5.1).

Tabel 5.1: Tevredenheid over de democratie in België en Nederland, 1986-1989 (in procenten)¹³⁹

	1986-1	1986-2	1987-1	1987-2	1988-1	1988-2	1989-1	1989-2
België	50	48	53	45	55	48	58	54
Nederland	60	60	60	56	60	66	70	74

Zoals aangegeven is de tevredenheid over de democratie slechts een indicator van politiek vertrouwen en kan deze niet worden gehanteerd als gelijk aan politiek vertrouwen. Zo blijkt uit de studie van Vanhoutte (op basis van metingen naar politiek vertrouwen verricht door La Libre Belgique) dat het vertrouwen van de Belgische burgers in de regering tijdens de

¹³⁹ EC, EB 25 en EB26 (1986), EB 27 en EB 28 (1987), EB 29 en EB 30 (1988), EB 31 en EB 32 (1989).

nulmeting 36,3 procent bedroeg en tijdens de testmeting veertig procent. Tussen de nulmeting en de testmeting heeft er dus een stijging van het vertrouwen in de Belgische regering plaatsgevonden van 3,7 procent. Dit is lager dan de toename in de tevredenheid over de democratie, maar de ontwikkeling in vertrouwen is het zelfde. Er wordt dan ook aangenomen dat de ontwikkeling in de tevredenheid over de democratie gelijk kan worden gesteld aan de ontwikkeling in politiek vertrouwen en dat de begrippen door elkaar kunnen worden gebruikt. Deze assumptie is voornamelijk gebaseerd op de zeer sterke correlatie tussen de tevredenheid over de democratie en politiek vertrouwen, zoals aangetoond in figuur 5.2.¹⁴⁰ Het is helaas niet mogelijk gebleken om vast te stellen of de stijging in politiek vertrouwen van 4,75 procent significant is. Dit creëert de noodzaak voor een tweede assumptie. Er wordt aangenomen dat de stijging in politiek vertrouwen (gebaseerd op de indicator tevredenheid over de democratie) tussen de nulmeting en de testmeting significant is geweest.

5.4 Vertrouwensfactoren

Nu is aangenomen dat er na de invoering van constitutionele toetsing een verhoging van het vertrouwen in de Belgische politiek heeft plaatsgevonden van 4,75 procent, wordt bepaald door welke factoren deze stijging is veroorzaakt.¹⁴¹ Hierbij wordt gebruik gemaakt van de empirische studie naar de factoren die van invloed zijn op het vertrouwen van de burger in het parlement, aangevuld met het vertrouwen in andere instituties (zie tabel 3.2).¹⁴² Er wordt verondersteld dat de factoren die van invloed zijn op het vertrouwen in het parlement tevens gebruikt kunnen worden om de veranderingen in de tevredenheid over de democratie te verklaren (omdat beide een indicator zijn van een achterliggend concept). Bij elke factor wordt ook aangegeven wat de verandering in Nederland is geweest in de zelfde periode. Er zijn helaas geen gegevens achterhaald over de significantie van de verschillende veranderingen in de factoren. Dit dient constant te worden gerealiseerd bij het lezen van de onderzoeksresultaten. Aan de hand van de vergelijking tussen België en Nederland wordt in de conclusie bepaald of de stijging in politiek vertrouwen is veroorzaakt door de invoering van constitutionele toetsing of dat het waarschijnlijker is dat andere omstandigheden verantwoordelijk zijn geweest voor de verandering.

De elf factoren zijn onderverdeeld in drie categorieën:

1. Persoonlijke oriëntaties
2. Maatschappelijke kenmerken
3. Politieke kenmerken

Persoonlijke oriëntaties

1. Sociaal vertrouwen
2. Vertrouwen in andere instituties
3. Mediagebruik
4. Politiek belangrijk
5. Praten over politiek
6. Tevredenheid
7. Religiositeit

---

¹⁴⁰ Meer, p. 173.

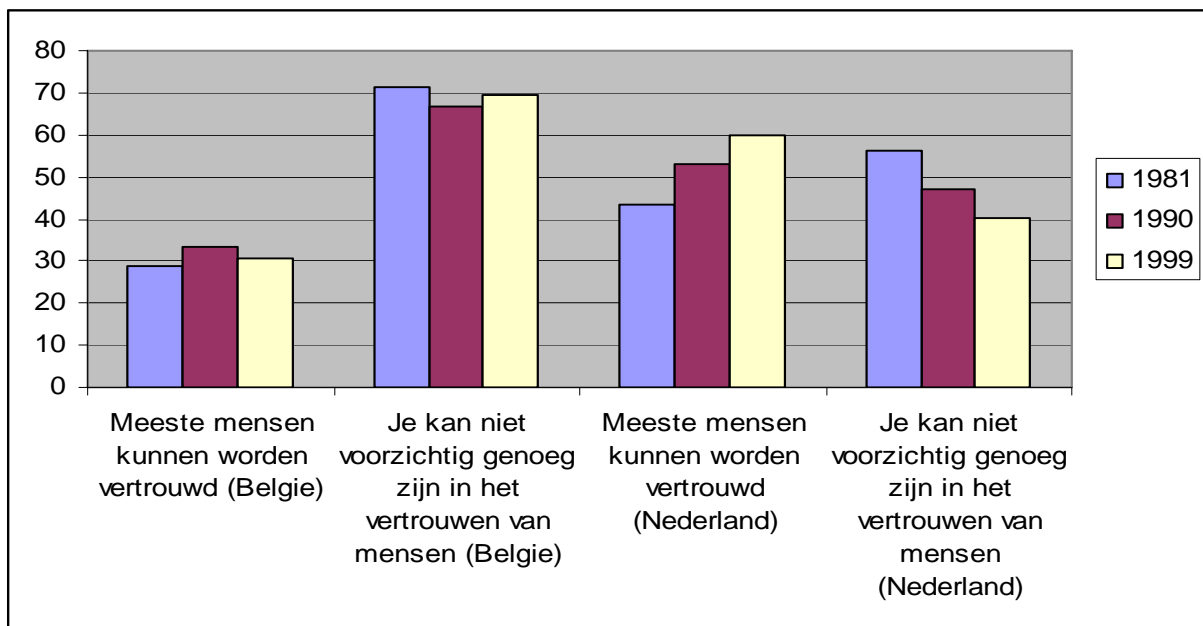
¹⁴¹ Er is besloten alle factoren weer te geven die van invloed zijn op politiek vertrouwen om zo de verandering in politiek vertrouwen accuraat te kunnen verklaren.

¹⁴² De factor leeftijd is wel significant, maar zal vanwege de zeer lage coëfficiënt (0,001) niet worden behandeld.

1. Sociaal vertrouwen

De invloed van het mensbeeld van de Belgische burger op de verandering in politiek vertrouwen tussen de jaren 1985 en 1989 is onderzocht door de EVS te raadplegen. Hieruit blijkt dat het vertrouwen van de Belgische burger in de medemens tussen 1981 en 1990 met 4,5 procent is gestegen (zie figuur 5.6). Tussen de nulmeting en de testmeting is het sociaal vertrouwen met één procent gestegen. In de zelfde periode (1986-1989) is het sociaal vertrouwen in Nederland met twee procent gestegen.

Figuur 5.6: Vertrouwen van Belgen en Nederlanders in andere burgers, 1981-1999 (in procenten)¹⁴³

2. Vertrouwen in andere instituties

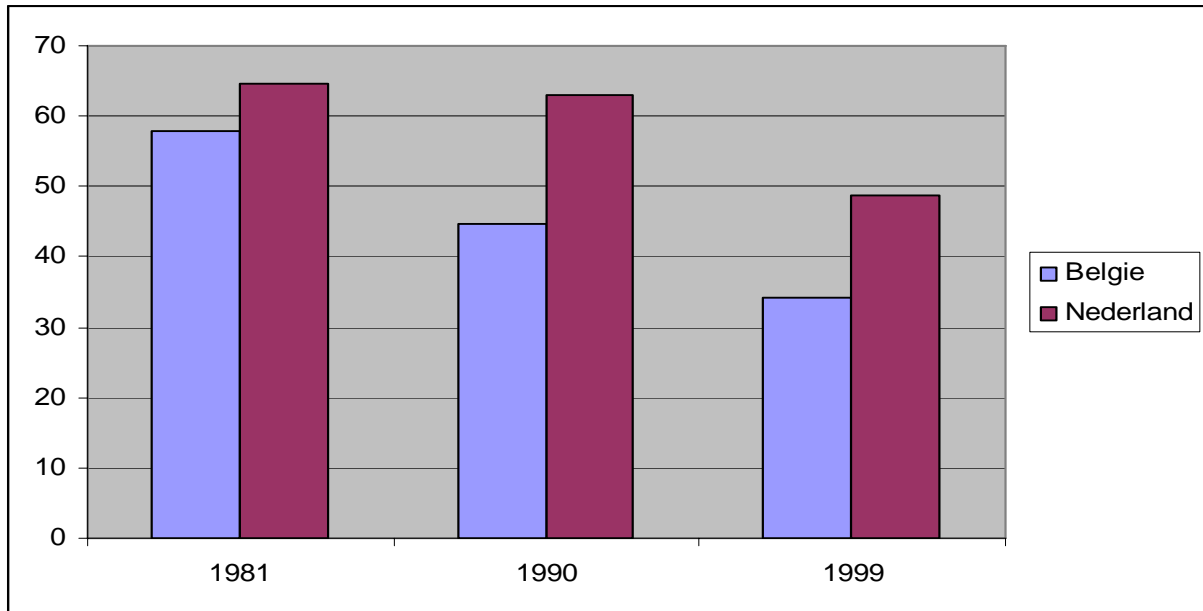
Het vertrouwen van de burger in de politiek wordt gedeeltelijk beïnvloed door het vertrouwen dat de burger heeft in andere niet politieke instituties. Het vertrouwen in deze niet politieke instellingen wordt voor een deel bepaald door het algemene sociaal vertrouwen. Dit verklaart een gedeelte van de hoge correlatie tussen het vertrouwen in de verschillende instellingen. De prestaties van de verschillende instellingen zijn echter ook van invloed op het vertrouwen in die instellingen. Om deze reden is het vertrouwen in andere instituties opgenomen als een aparte factor die van invloed is op het niveau van politiek vertrouwen.

Interessant is de ontwikkeling in het vertrouwen van de Belgische burger in het nationale rechtssysteem. Het vertrouwen van de burger in het rechtssysteem kan potentieel namelijk sterk worden beïnvloed door de invoering van constitutionele toetsing en is tevens van invloed op het vertrouwen van de burger in de politiek. Uit gegevens van de EVS blijkt dat het vertrouwen in het Belgische rechtssysteem tussen 1981 en 1990 met maar liefst 13,1 procent is gedaald (zie figuur 5.7). Dit komt neer op een daling van 2,9 procent tussen de nulmeting en de testmeting. Deze sterke daling lijkt voorbehouden te zijn aan België, aangezien de omringende landen geen sterke daling laten zien in de zelfde periode. Zo daalde

¹⁴³ Internet: EVS 1981, 1990, 1999.

het vertrouwen in het nationale rechtssysteem in West-Duitsland tussen 1981 en 1990 met slechts 1,6 procent, in Frankrijk met 1,2 procent en in Nederland met 1,7 procent. Dit komt neer op een daling van 0,5 procent in het vertrouwen van de Nederlandse burger tussen de nulmeting en de testmeting.¹⁴⁴

Figuur 5.7: Vertrouwen in het nationale rechtssysteem in België en Nederland, 1981-1999 ('heel' en 'tamelijk' veel vertrouwen in procenten)¹⁴⁵

3. Media

Tijdens de testmeting heerste er een politieke crisis in België, welke veel media-aandacht heeft gegenereerd (zie factor prestaties en gedrag politiek). Of de beeldvorming van de burgers door de berichtgeving is beïnvloed is echter niet van belang in het geval van de factor media. Het draait hier slechts om de vraag of burgers meer de politiek in de media zijn gaan volgen. Er is helaas geen informatie gevonden aan de hand waarvan de verandering goed kan worden weergegeven. Uit de EVS kan wel worden afgeleid dat in 1981 59,5 procent van de Belgische burgers regelmatig een dagelijkse krant las.¹⁴⁶ Deze informatie is echter niet beschikbaar voor de jaren 1990 en 1999. Om toch een vergelijking te kunnen maken is daarom tevens gekeken naar de vraag hoe vaak burgers de politiek in het nieuws volgen. Deze vraag is in België voor het eerst gesteld in 1999, waar 62,1 procent van de Belgische burgers aangaf meer dan twee keer per week de politiek in het nieuws te volgen.¹⁴⁷ Er kan niet met zekerheid worden vastgesteld dat deze twee verschillende vragen hetzelfde meten en daarnaast ontbreekt de relevante meting van 1990. Indien de twee metingen wel hetzelfde fenomeen meten en de stijging tussen 1981 en 1999 lineair is geweest, kan worden vastgesteld dat de stijging in het volgen van de burger van de politiek in de media tussen de nulmeting en de testmeting 0,3 procent bedroeg. Op basis van dezelfde indicatoren is de Nederlandse burger in deze periode de politiek 1,8 procent minder gaan volgen in de media.

¹⁴⁴ Internet: EVS 1981, 1990, 1999.

¹⁴⁵ Ibidem.

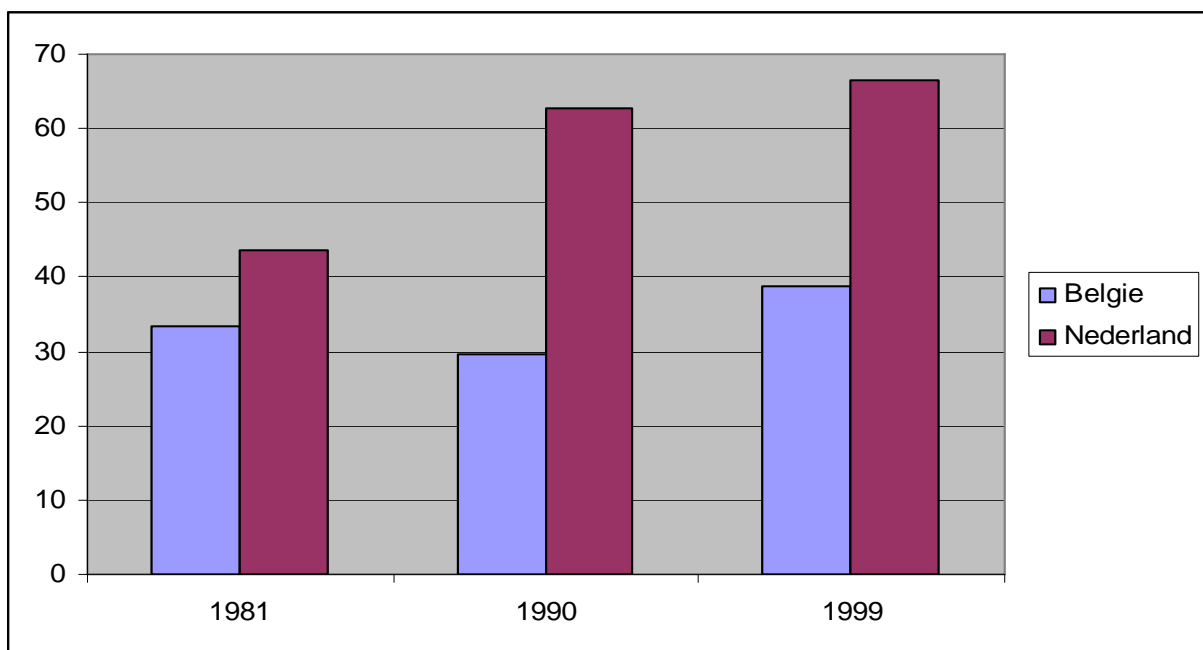
¹⁴⁶ Ibidem.

¹⁴⁷ Ibidem.

4. Politiek belangrijk

Het vertrouwen van burgers in de politiek wordt medebepaald door de waarde die burgers hechten aan de politiek; of zij de politiek belangrijk vinden. Dit lijkt een tautologische uitspraak, maar is dat geenszins. Het is namelijk ook denkbaar dat burgers de politiek wel belangrijk vinden maar geen vertrouwen hebben in politici en de politiek als geheel. Of burgers de politiek belangrijk vinden is dan ook een op zich zelf staande factor die van invloed is op het vertrouwen van de burger in de politiek. Of burgers de politiek belangrijk vinden kan worden vastgesteld, zo wordt verondersteld, aan de hand van de interesse die burgers hebben in de politiek (zie figuur 5.8).

Figuur 5.8: Interesse van Belgische en Nederlandse burgers in de politiek ('heel' en 'tamelijk' geïnteresseerd, in procenten)¹⁴⁸

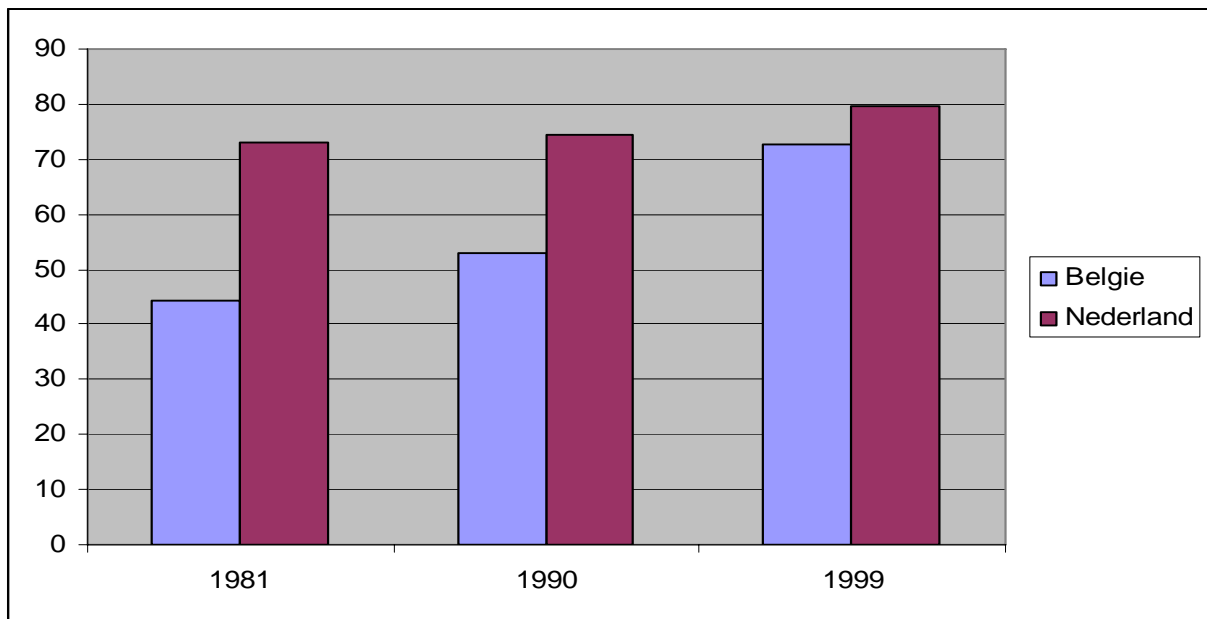
Gegevens uit de EVS tonen aan dat tussen 1981 en 1990 de interesse van Belgen in de politiek met 3,8 procent is gedaald. Dit komt neer op een daling van 0,8 procent in de interesse van Belgische burgers in de politiek tussen de nulmeting en de testmeting. Tijdens de zelfde periode is de interesse van de Nederlandse burger gestegen met 4,3 procent.

5. Praten over politiek

Halman heeft aangetoond dat hoe meer burgers politieke zaken bespreken met vrienden, hoe minder vertrouwen zij hebben in de politiek. Uit de EVS blijkt dat de Belgische burger tussen 1981 en 1990 gemiddeld 8,4 procent meer met vrienden heeft gesproken over de politiek (zie figuur 5.9). Dit betekent dat er in België een stijging van 1,9 procent heeft plaatsgevonden in het bespreken van de politiek met vrienden tussen de nulmeting en de testmeting (aannemend dat de toename lineair is verlopen). In dezelfde periode zijn Nederlandse burgers 0,2 procent meer gaan spreken over politiek met vrienden.

¹⁴⁸ Internet: EVS 1981, 1990, 1999.

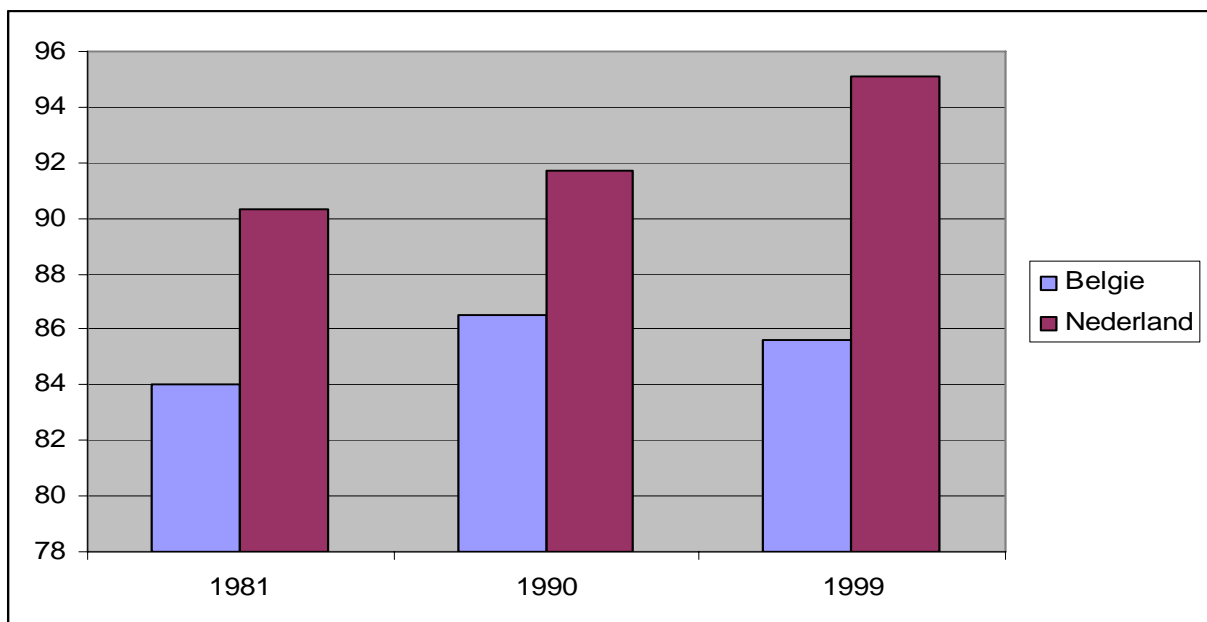
Figuur 5.9: Belgische en Nederlandse burgers die politiek bespreken met vrienden ('vaak' en 'soms' in procenten)¹⁴⁹

6. Tevredenheid

De tevredenheid van burgers met hun leven is mede bepalend voor het vertrouwen dat zij hebben in de politiek. De EVS heeft Belgische burgers op een tien punt schaal (1 = ontevreden, 10 = tevreden) gevraagd naar de tevredenheid met hun leven (zie figuur 5.10).

Figuur 5.10: Tevredenheid met het leven van Belgische en Nederlandse burgers (cijfer 6-10, in procenten)¹⁵⁰

¹⁴⁹ Internet: EVS 1981, 1990, 1999.

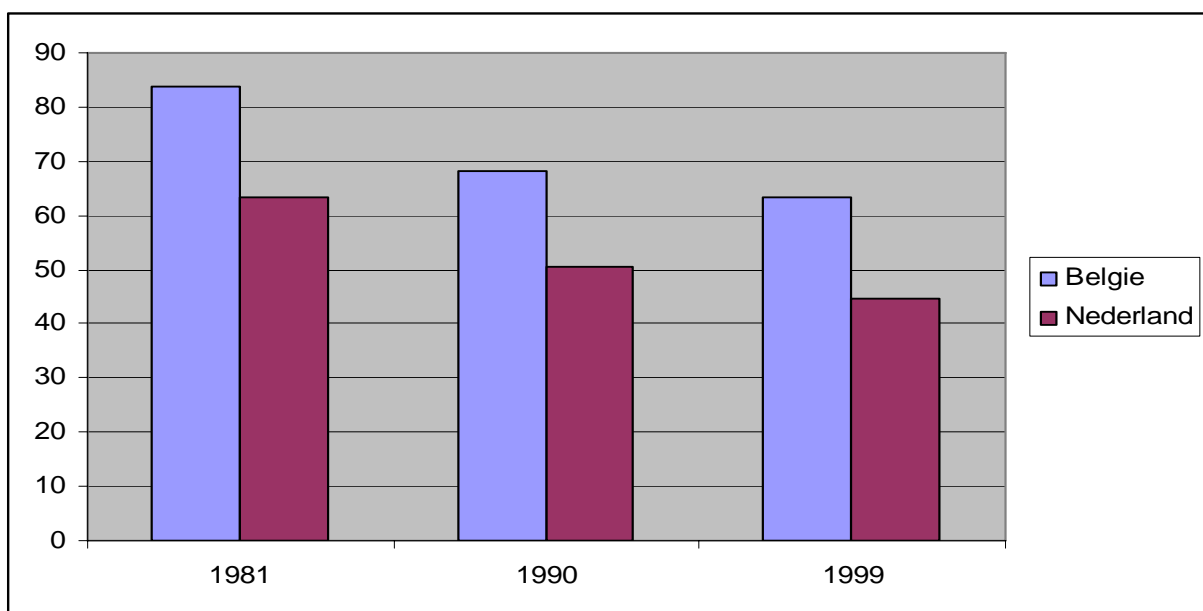
¹⁵⁰ Ibidem.

Tussen 1981 en 1990 is de tevredenheid van de Belgische burgers toegenomen met 1,5 procent (burgers die de tevredenheid met hun leven een zes of hoger hebben gegeven zijn aangemerkt als tevreden). Dit komt neer op een stijging van 0,3 procent tussen de nulmeting en de testmeting. In Nederland was tevens sprake van een stijging van 0,3 procent.

7. Religiositeit

Halman heeft aangetoond dat de religiositeit van burgers een zelfstandige factor is in het bepalen van het niveau van politiek vertrouwen. Kijkend naar de Belgische ontwikkeling in religiositeit wordt duidelijk dat dit tussen 1981 en 1990 met maar liefst 15,5 procent is afgenomen (zie figuur 5.11).

Figuur 5.11: Religiositeit van de Belgische en Nederlandse burger (behoort tot een religieuze denominatie, in procenten)¹⁵¹

Figuur 3.6 in ogenschouw nemend ligt het niet voor de hand dat de afname in religiositeit lineair heeft plaats gevonden. Het aantal burgers dat niet lid is van een kerk neemt namelijk steeds minder toe. Dit betekent dat het aannemelijk is dat ook tijdens de nulmeting en de testmeting in België de afname in religiositeit steeds minder was en is daarom vastgesteld op 3,6 procent. In dezelfde periode is de religiositeit onder de Nederlandse bevolking met 2,7 procent gedaald.

Maatschappelijke kenmerken

1. Individualisering

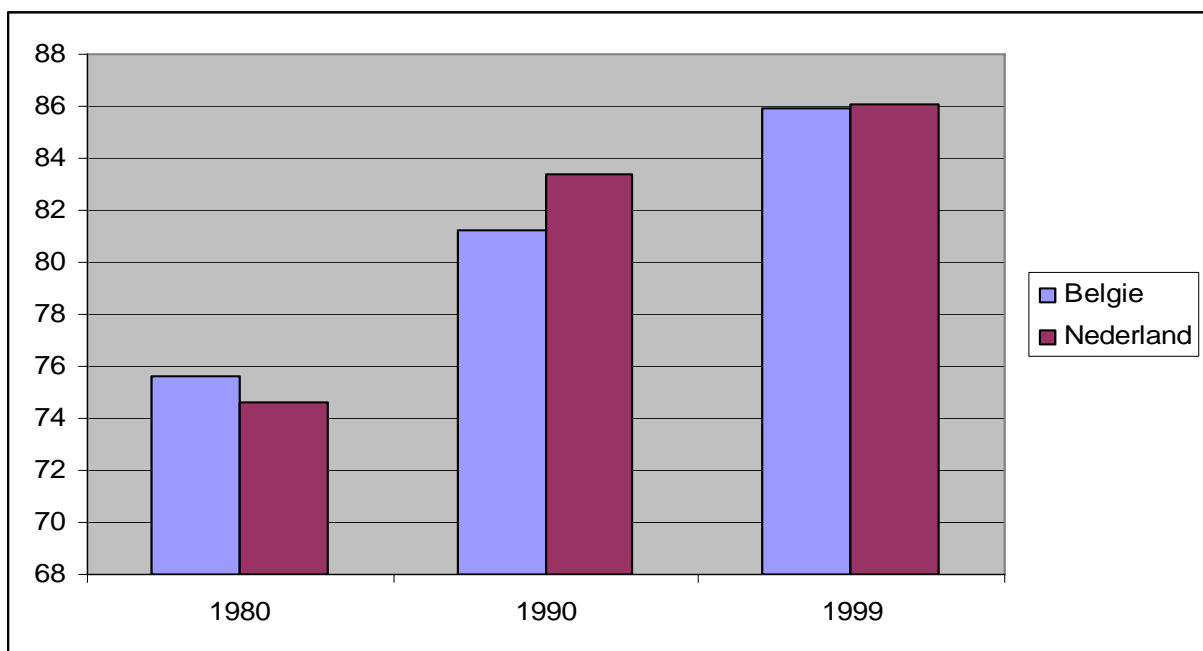
1. Individualisering

Postmodern denken en individualisering zijn van invloed op het vertrouwen van de burger in de politiek. Een indicator van individualisering is de participatie van burgers in

¹⁵¹ Internet: EVS 1981, 1990, 1999.

geloofsgemeenschappen, politieke partijen en andere maatschappelijke instellingen. Zoals in hoofdstuk 3.2 is vastgesteld hebben deze traditionele maatschappelijke verbanden een groot deel van hun dwingende karakter verloren en is de ruimte om het leven naar eigen inzicht en behoefte in te richten aanzienlijk gegroeid. Voor de factor religiositeit is reeds aangetoond dat er in België een sterke afname heeft plaats gevonden tussen de nulmeting en de testmeting. Het effect van de factor religiositeit kan echter niet gelijk worden gesteld aan de factor individualisering. Andere indicatoren van postmodern denken en individualisering vertonen in deze periode namelijk een lichte stijging. Zo beschrijft de EVS dat 15,7 procent van de Belgische bevolking in 1990 lid is van een vakbond, tegenover 15,3 procent in 1981 (een stijging van 0,4 procent). Ook het lidmaatschap van politieke partijen is in deze periode gestegen (met drie procent).¹⁵² Aangezien er sprake is van tegenstrijdige trends in de participatie in maatschappelijke instellingen en religiositeit al een factor is op zich zelf, bied het bestuderen van deze cijfers geen uitkomst. Een alternatieve meetmethode van het niveau van individualisering, is de mening van burgers over de wenselijkheid dat er in de toekomst meer nadruk komt te liggen op het individu (zie figuur 5.12).

Figuur 5.12: Wenselijkheid van meer nadruk op het individu ('wenselijk', in procenten)¹⁵³

Tussen 1981 en 1990 is het aantal Belgische burgers dat het wenselijk zou vinden als er meer nadruk zou komen te liggen op het individu toegenomen met 5,6 procent. Dit is een stijging van 1,2 procent tussen de nulmeting en de testmeting. In de zelfde periode is de individualisering in Nederlands met twee procent gestegen. .

Politieke kenmerken

1. Gedrag en prestaties politiek
2. Corruptie

¹⁵² Internet: EVS 1981, 1990, 1999.

¹⁵³ Ibidem.

1. Prestaties en gedrag politiek

Het politieke vertrouwensoordeel wordt bepaald door het verschil tussen de verwachtingen van burgers en de perceptie die zij hebben van de prestaties van de politiek en het gedrag van politici. De verwachtingen van de burgers worden beïnvloed door alle eerder besproken factoren en bij het bespreken van deze factor wordt geschetst wat de prestaties van de politiek en het gedrag van politici waren in de relevante periode.

De tevredenheid van Belgische burgers met hun financiële situatie is tussen 1981 en 1990 met slechts 0,8 procent toegenomen en op basis hiervan lijkt te kunnen worden geconcludeerd dat de verhouding tussen verwachtingen en prestaties van de politiek in die negen jaar amper is veranderd.¹⁵⁴ Het is echter waarschijnlijk dat de ontwikkeling in de tevredenheid niet lineair is geweest. Tussen 1980 en 1982 heeft zich volgens de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) namelijk een recessie voorgedaan in België en het heeft tot het begin van de jaren '90 geduurd tot de economie weer fatsoenlijk begon te groeien. Hierbij dient te worden opgemerkt dat er tussen 1985 en 1987 sprake was van een kleine recessie.¹⁵⁵ Het hoogtepunt van deze recessie werd veroorzaakt door de beurskrach van 19 en 20 oktober 1987. Dit betekent dat er in België tijdens de nulmeting sprake was van een economische laagconjunctuur. In het geval van kleine economische groei, of zelfs krimp, voelt de politiek zich vaak genoodzaakt om te bezuinigen op de overheidsuitgaven en voelen burgers zich onzeker. Het effect hiervan is dat burgers minder te besteden krijgen en uitgeven, wat er toe leidt dat burgers minder tevreden zullen zijn over de overheid en dus minder vertrouwen hebben in de politiek. Volgens de OESO is de economische groei na 1987 weer gaan toenemen.¹⁵⁶ Dit heeft als resultaat gehad dat de burgers weer meer te besteden hebben gehad en dat hierdoor de tevredenheid van burgers is toegenomen. Daarnaast is tussen de nulmeting en de testmeting het overheidstekort afgenomen met 1,5 procent.¹⁵⁷

Een andere belangrijke gebeurtenis die van invloed is geweest op de factor gedrag en prestaties politiek, is de langdurige politieke crisis waar België zich tijdens een deel van de nulmeting en de testmeting in bevond. De crisis werd volgens de encyclopedie van Winkler Prins voornamelijk veroorzaakt door de zaak Happart, die burgers uit het Franstalige en Nederlandstalige gebied lijnrecht tegenover elkaar zette. Dit leidde uiteindelijk op 19 oktober 1987 (dag van de beurskrach) tot de val van de regering Martens VI, waarna er verkiezingen plaatsvonden op 13 december 1987. Na de verkiezingen ontstond er echter een ogenschijnlijk onmogelijk te doorbreken patstelling. Op 22 januari 1988 vroeg de koning uiteindelijk Jean-Luc Dehaene om als informateur de patstelling te doorbreken. Op 6 mei 1988 had Dehaene de voor onmogelijk gehouden klus geklaard en lag er een akkoord over een verregaande staatshervorming en kon de regering Martens VII van start.¹⁵⁸

Door de politieke crisis die zich voornamelijk tijdens de nulmeting in België afspeelde, is het aannemelijk dat de burgers minder tevreden waren over hoe de politiek functioneerde. Een politieke crisis betekent namelijk de uitvergroting door de media van conflicten, meningsverschillen en eigen belangen. Hierdoor ontstaat het beeld van de politiek en politici dat zij niet handelen in het belang van het land. Toen de politieke crisis probeerde de nieuwe regering toekomstige politieke conflicten te voorkomen:

---

¹⁵⁴ Internet: EVS 1981, 1990.

¹⁵⁵ OESO, *Revision of Leading Indicators for the G7 and Belgium*.

¹⁵⁶ Ibidem.

¹⁵⁷ OESO, *Economic Outlook nr. 49*, p. 113.

¹⁵⁸ Internet: Encarta Winkler Prins Encyclopedie.

'Via een nieuwe grondwetsherziening gaf een alweer door Martens geleide CVP-PSC-SP-PS-VU-regering in de tweede helft van 1988 een nog ruimere autonomie en meer financiële middelen voor de gemeenschappen en de gewesten, en werd ook eindelijk het statuut van het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest geregeld.'¹⁵⁹

Het ligt in de lijn der verwachting dat de conflicten en crises tijdens de nulmeting werden uitvergroot door de media. Samen met de economische laagconjunctuur heeft dit waarschijnlijk als effect gehad dat de perceptie van de prestaties van de politiek en het gedrag van politici negatiever werden beoordeeld dan voorheen. Toen de politiek in 1988 weer stabiel functioneerde, de spanningen tussen het Franstalige en Nederlandstalige gedeelte waren weggenomen en er vele decentralisatiemaatregelen waren doorgevoerd, is het aannemelijk dat de burger meer tevreden was over het functioneren van de Belgische politiek.

2. *Corruptie*

De perceptie van corruptie is van invloed op het vertrouwen van de burger in de politiek. Om te bepalen hoe de perceptie van corruptie zich in België tussen de nulmeting en de testmeting heeft ontwikkeld, is gebruik gemaakt van gegevens van het Internet Center for Corruption Research. Dit instituut is een gezamenlijk initiatief van The University of Passau en Transparency International (TI). Uit gegevens van de TI-Corruption Perceptions Index blijkt dat de perceptie van corruptie tussen de nulmeting en de testmeting is toegenomen. Omdat de metingen een grotere periode bestrijken dan enkel de nulmeting en de testmeting, kan echter niet precies worden aangegeven hoeveel de perceptie van corruptie is toegenomen. Tussen 1980 en 1985 bedroeg de gemiddelde score namelijk 8.28 en tussen 1988 en 1992 bedroeg de score 7.4 (1 = zeer corrupt, 10 = niet corrupt).¹⁶⁰ Er wordt hier aangenomen dat de perceptie van corruptie tussen de nulmeting en de testmeting met 10,4 procent is toegenomen. In de zelfde periode is de perceptie van corruptie bij de overheid in Nederland juist afgenomen. Tussen 1980 en 1985 was de score 8.41 en tussen 1988 en 1992 bedroeg deze 9.03.¹⁶¹

5.5 Conclusie

Het politiek vertrouwen van de Belgische burger is tussen de nulmeting en de testmeting met 4,75 procent gestegen. Dit is gebaseerd op de aanname dat de ontwikkeling in de tevredenheid over de democratie een goede indicator is van politiek vertrouwen. De stijging in politiek vertrouwen is waarschijnlijk veroorzaakt door veranderingen in de factoren die van invloed zijn op het vertrouwen van de burger in het parlement. Deze veranderingen zijn voornamelijk vastgesteld op basis van informatie uit de EVS. De informatie van de EVS heeft betrekking op de jaren 1981 en 1990 en er is in bijna alle gevallen (behalve voor de factor religiositeit) aangenomen dat de ontwikkeling tussen deze twee meetpunten lineair is geweest. Deze aanname vormt een beperking voor de betrouwbaarheid van de gegevens, op basis waarvan de veranderingen in de factoren die van invloed zijn op politiek vertrouwen zijn vastgesteld.

Het is uiteindelijk onmogelijk gebleken om de exacte invloed van constitutionele toetsing op deze factoren vast te stellen. Het quasi-experiment heeft de veranderingen in de factoren tussen de nulmeting en de testmeting wel blootgelegd, maar heeft niet geleid tot informatie over de invloed van constitutionele toetsing op deze factoren. De procentuele veranderingen

---

¹⁵⁹ Internet: Encarta Winkler Prins Encyclopedie.

¹⁶⁰ Excel sheet (overview2007.csv) met een overzicht van de ervaring van corruptie bij de overheid in 184 landen voor de jaren 1980-1985 en 1988-1992. Internet: Internet Center for Corruption Research.

¹⁶¹ Ibidem.

in de factoren worden zelf namelijk ook weer veroorzaakt door veel factoren. Om vast te stellen wat het aandeel van constitutionele toetsing is geweest op deze procentuele verandering is aanvullend onderzoek nodig. Er zal in dat onderzoek een factoranalyse moeten worden uitgevoerd op alle individuele factoren die van invloed zijn op het vertrouwen van de burger in de politiek, waarbij constitutionele toetsing wordt meegewogen.

Het is wel vastgesteld dat tussen de nulmeting en de testmeting, twee van de factoren waar constitutionele toetsing waarschijnlijk op van toepassing is het politiek vertrouwen in België negatief hebben beïnvloed: vertrouwen in andere instellingen en individualisering. Het vertrouwen in de rechterlijke macht is in deze periode namelijk gedaald met 2,9 procent en de individualisering is toegenomen met 1,2 procent. Het lijkt vreemd dat door invoering van constitutionele toetsing het vertrouwen van de burger in de rechterlijke macht zo significant is gedaald en de verwachting is dan ook dat dit eerder te wijten valt aan andere factoren die van invloed zijn op het vertrouwen van de burger in de rechterlijke macht. Er kan wel worden geconcludeerd dat invoering van constitutionele toetsing niet heeft geleid tot een dusdanige verhoging van het vertrouwen in dit instituut dat andere negatieve invloeden werden geneutraliseerd. Zeker omdat het vertrouwen van de Nederlandse burger in de rechterlijke macht in deze periode wel is gestegen. Daarnaast lijkt te kunnen worden geconcludeerd dat de stelling van de Conventie dat constitutionele toetsing leidt tot minder individualisering niet erg waarschijnlijk is. Dit proces is te afhankelijk van de welvaart van een land, het opleidingsniveau van de bevolking en andere factoren waar constitutionele toetsing geen invloed op heeft. Het belang dat Belgische burgers hechten aan meer nadruk op het individu is ondanks de invoering van constitutionele toetsing dan ook toegenomen met 1,2 procent. Het effect van constitutionele toetsing is dus niet zo dusdanig sterk geweest dat de burgers minder individualistisch zijn geworden. In de zelfde periode is de Nederlandse burger twee procent meer individualistisch geworden, wat slechts een fractie van een verschil is.

Uit het overzicht van de veranderingen in de factoren die van invloed zijn op politiek vertrouwen, blijkt verder dat tussen de nulmeting en de testmeting het sociaal vertrouwen in Nederland meer is toegenomen en de religiositeit minder is gedaald dan in België (zie tabel 5.2).

Tabel 5.2: Procentuele verandering van de factoren die van invloed zijn op het politiek vertrouwen in België en Nederland¹⁶²

Factor	Procentuele verandering in factor (België)	Effect op politiek vertrouwen (België)	Procentuele verandering in factor (Nederland)	Effect op politiek vertrouwen (Nederland)
1. Sociaal vertrouwen	+ 1,0	Positief	+ 2,0	Positief
2. Vertrouwen in andere instituties	- 2,9	Negatief	- 0,5	Negatief
3. Mediagebruik	+ 0,3	Positief	- 1,8	Positief
4. Politiek belangrijk	- 0,8	Negatief	+ 4,3	Positief
5. Praten over politiek	+ 1,9	Negatief	+ 0,2	Negatief
6. Tevredenheid	+ 0,3	Positief	- 0,3	Negatief
7. Religiositeit	- 3,6	Negatief	- 2,7	Negatief
8. Individualisering	+ 1,2	Negatief	+ 2,0	Negatief
9. Gedrag en prestaties politiek	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.
10. Corruptie	+ 10,4	Negatief	+ 7,4	Positief

¹⁶² Het effect van een verandering van een factor op het vertrouwen van de burger in de politiek is positief of negatief. Dit verband is vastgesteld op basis van bijlage I.

Waar de invoering van constitutionele toetsing waarschijnlijk wel van invloed op is geweest zijn de prestaties van de politiek. Tijdens de testmeting heeft de Belgische politiek namelijk veel maatregelen doorgevoerd die de politiek dichterbij de bevolking brachten, zoals decentralisatie maatregelen en de invoering van constitutionele toetsing. Dit heeft er waarschijnlijk toe bijgedragen dat de Belgische burger positiever is gaan oordelen over de politiek, zeker omdat tijdens de nulmeting sprake was van een grote politieke en economische crisis. Dit soort maatregelen verbetert echter niet stelselmatig het politiek vertrouwen. Het lijkt zo te zijn dat het de symboolfunctie is van dergelijke voorstellen die er voor zorgt dat politiek vertrouwen tijdelijk toeneemt en niet de inhoud van het beleid zelf.

Ondanks het gebrek aan empirische data kan worden geconcludeerd dat het niet waarschijnlijk is dat de invoering van constitutionele toetsing heeft geleid tot meer politiek vertrouwen in België. Zeker op de lange termijn lijkt de invloed minimaal te zijn geweest en op basis van dit quasi-experiment is het dus niet aannemelijk dat invoering van constitutionele toetsing in Nederland zal leiden tot meer politiek vertrouwen. Om dit verder te onderzoeken is een enquête gehouden onder vijftig Nederlanders, waarvan de uitkomsten in hoofdstuk zes worden gepresenteerd.

Hoofdstuk 6: Conclusie

Het is zeer ingewikkeld om na een grote institutionele systeemwijziging de maatschappelijke gevolgen te meten. Nog ingewikkelder is het om te voorspellen wat de gevolgen van een toekomstige systeemwijziging zullen zijn, zonder te beschikken over informatie uit eerder onderzoek. Desalniettemin is in deze scriptie onderzoek gedaan naar de mogelijke gevolgen van invoering van constitutionele toetsing op het vertrouwen van de Nederlandse burger in de politiek. Om de effecten zo nauwkeurig mogelijk vast te stellen is het voorstel van de Conventie weergegeven en zijn de factoren die van invloed zijn op politiek vertrouwen vastgesteld en geanalyseerd. In de gehanteerde definitie van politiek vertrouwen staat de burger centraal en draait het om zijn/haar beoordeling van de relatie. Het uiteindelijke vertrouwensoordeel wordt namelijk bepaald door het verschil tussen wat een burger van de politiek verwacht en hoe de burger meent dat de politiek daadwerkelijk heeft gepresteerd. De verwachtingen van de burger worden beïnvloed door persoonskenmerken, persoonlijke oriëntaties en maatschappelijke kenmerken.

Uit de analyse in hoofdstuk drie is gebleken dat er twaalf factoren zijn die van invloed zijn op het vertrouwen van de burger in de politiek (zie tabel 3.2). Om enige empirische informatie te verkrijgen over de effecten van constitutionele toetsing op politiek vertrouwen is onderzoek gedaan naar de invoering van constitutionele toetsing in België. In de periode dat constitutionele toetsing werd ingevoerd is het vertrouwen van de Belgische burger in de politiek met 4,75 procent toegenomen. Uit de analyse van de Belgische situatie wordt echter duidelijk dat de invoering van constitutionele toetsing waarschijnlijk geen significante invloed heeft gehad op het vertrouwen van de Belgische burger in de politiek. De exacte invloed van constitutionele toetsing op politiek vertrouwen valt echter niet vast te stellen zonder aanvullend onderzoek.

Dit aanvullende onderzoek is uitgevoerd in de vorm van een enquête onder vijftig Nederlandse burgers. Deze enquête is van toegevoegde waarde, omdat op deze manier een indicatie kan worden verkregen van de mogelijke invloed van constitutionele toetsing op het vertrouwen van burgers in de politiek. De sample en het aantal opgenomen variabelen is echter te klein om de enquête te kunnen hanteren als basis om definitieve conclusies te trekken over de invloed van constitutionele toetsing op politiek vertrouwen. De enquête is afgenomen tijdens drie dagen van enquêteren in de binnenstad van Utrecht (Steenweg) in augustus en september 2007. Er is gekozen voor de binnenstad om een zo representatief mogelijke groep burgers te kunnen enquêteren. Hen is gevraagd naar hun vertrouwen in politieke en rechterlijke instituties en hun mening naar de verwachte invloed van invoering van constitutionele toetsing op hun vertrouwen in de rechterlijke macht en de politiek.¹⁶³ De eerste tien geënquêteerde burgers werden benaderd met de vraag of zij wilde deelnemen aan een korte enquête over de politiek. Veel reacties van burgers op deze vraag leken een diep wantrouwen tegenover de politiek en politici weer te geven. Zo gaven veel burgers aan niet te willen deelnemen aan de enquête omdat ‘politici toch niet te vertrouwen zijn’, ‘alleen maar aan zichzelf denken’ of ‘hun mening toch niet van invloed is’. Deze manier van het benaderen van burgers zorgde er dan ook voor dat er een selectie vooroordeel ontstond. Het risico ontstond namelijk dat burgers die zeer negatief denken over de politiek minder zouden deelnemen aan de enquête, dan burgers die minder negatief over de politiek denken. Na die observatie werd daarom besloten om burgers te benaderen met de vraag of zij willen deelnemen aan een enquête voor een eindschrift. Door deze methode van benaderen is het

---

¹⁶³ Zie bijlage II voor de vragenlijst van de enquête.

risico van het uitsluiten van een groep burgers die negatieve gevoelens koestert tegenover de politiek geminimaliseerd.

De gegevens zijn geïnterpreteerd met behulp van het programma SPSS. Daar ik geen eerdere ervaring had met dit statistiek programma heb ik mij laten voorlichten door Dr. Han Floor van de faculteit Geowetenschappen van de Universiteit Utrecht. Hij heeft mij uitgelegd hoe gegevens moeten worden ingevoerd in SPSS en welke mogelijkheden het programma biedt om uitspraken te doen over verbanden tussen verschillende variabelen. De uiteindelijke analyse van de gegevens is vervolgens volledig door mijzelf uitgevoerd. Aan de hand van de analyse van de gegevens uit de enquête is geconcludeerd dat invoering van constitutionele toetsing in Nederland waarschijnlijk niet zal leiden tot meer vertrouwen van de Nederlandse burger in de politiek.

6.1 Enquête

Voordat wordt begonnen met de analyse van de gegevens van de enquête is het van belang om aan te geven dat de deelnemers aan de enquête gezamenlijk geen representatieve doorsnee van de Nederlandse bevolking vormen. Zo is er een sterke oververtegenwoordiging van hoogopgeleide burgers (40 procent van de geënquêteerde burgers volgt een WO opleiding of heeft deze afgerond). Ook hebben er relatief veel jongeren deelgenomen aan de enquête (tevens 40 procent van de geënquêteerde burgers). Beide cijfers zijn te verklaren door het feit dat Utrecht de stad is met het hoogste gemiddelde opleidingsniveau van Nederland, wat gedeeltelijk wordt verklaard doordat Utrecht kan worden gekarakteriseerd als een studentenstad.

In de enquête is burgers onder andere gevraagd naar hun geslacht, leeftijd, opleiding en politieke oriëntatie. Geslacht en politieke oriëntatie zijn nominaal gecodeerd, terwijl zowel leeftijd als opleiding ordinaal zijn gecodeerd. Naast deze vragen is de geïnterviewde burgers ook gevraagd hoeveel vertrouwen zij hebben in de regering, het parlement en politieke partijen (op een tien punt schaal, waarbij één geen vertrouwen weergeeft en tien zeer veel vertrouwen). Deze zijn alle drie op een schaal gecodeerd. Het gemiddelde vertrouwen in deze drie politieke instituties is vervolgens berekend door elk voor 1/3 mee te laten wegen in het uiteindelijke politieke vertrouwensoordeel. Burger waarvan het gemiddelde politieke vertrouwen een cijfer 5,5 of hoger is zijn betiteld als burgers die ‘eerder wel’ vertrouwen hebben in de politiek. Burgers die hebben aangegeven dat zij de politiek minder vertrouwen dan een 5,5 hebben ‘eerder geen’ vertrouwen. Deze gegevens zijn nominaal gecodeerd. Naast de vragen over persoonlijke kenmerken, oriëntaties en vertrouwen in instituties, is hen tevens gevraagd of zij weten wat constitutionele toetsing inhoudt (nominaal gecodeerd),¹⁶⁴ of zij voorstander zijn van invoering (nominaal gecodeerd) en wat het verwachte effect hiervan zal zijn op hun vertrouwen in de rechterlijke macht en de politiek (beide ordinaal gecodeerd).¹⁶⁵

De gegevens van de enquête zijn geanalyseerd met behulp van SPSS, waaruit blijkt dat tweeënzestig procent van de geïnterviewde burgers ‘eerder wel’ vertrouwen hebben in de politiek. Dit komt zeer goed overeen met de laatste meting van Eurobarometer in Nederland, waar 63,3 procent van de burgers aan heeft gegeven vertrouwen te hebben in de politiek.¹⁶⁶

---

¹⁶⁴ Burgers die aangaven niet te weten wat constitutionele toetsing behelst is een korte uitleg van het concept gegeven (zie bijlage II voor de specifieke uitleg).

¹⁶⁵ Voor een overzicht van alle statistische data (inclusief significanties en verbanden) zie bijlage III.

¹⁶⁶ EC, *EB 67 (2007)*. Er was op het moment van dit onderzoek geen informatie beschikbaar over het vertrouwen van de burger in de politieke partijen in het voorjaar van 2007. Dit getal is hier geschat op 40 procent

Dit verhoogt de representativiteit van de enquête. De enquête bevestigt daarnaast de analyse van Halman dat er geen significant verband bestaat tussen geslacht, leeftijd en de politieke oriëntaties van een persoon en zijn/haar vertrouwen in de politiek (zie bijlage III). Er is wel een significant positief verband aangetroffen tussen het opleidingsniveau van burgers en politiek vertrouwen (Pearson Chi-Square: 0.004).¹⁶⁷ Het verband is vastgesteld op basis van Cramér's V en bedraagt 0.514.¹⁶⁸ Doordat er te weinig relevante variabelen zijn opgenomen in de enquête is er echter geen factor analyse uitgevoerd, waardoor niet met zekerheid kan worden aangenomen dat het verband ook daadwerkelijk significant is.

Uit de enquête blijkt verder dat er een significante (Pearson Chi-Square: 0.005), matig zwakke relatie (Cramér's V: 0.397) bestaat tussen politiek vertrouwen en het vertrouwen in de rechterlijke macht. Dit ondersteunt de conclusie zoals die in hoofdstuk 3.2 is getrokken, dat het vertrouwen van burgers in andere instellingen van invloed is op het vertrouwen van burgers in de politiek. Indien burgers door invoering van constitutionele toetsing meer vertrouwen krijgen in de rechterlijke macht, leidt dit dus indirect tot meer politiek vertrouwen. De enquête toont echter aan dat een dergelijk verband niet bestaat. Van de burgers die vertrouwen hebben in de rechterlijke macht geeft namelijk slechts 18,6 procent aan dat zij denken dat hun vertrouwen in de rechterlijke macht zal toenemen door invoering van constitutionele toetsing. Daartegenover denkt 25,6 procent dat hun vertrouwen in de rechterlijke macht zal afnemen en maar liefst 55,8 procent verwacht dat invoering van constitutionele toetsing geen effect zal hebben op hun vertrouwen in de rechterlijke macht. Wel interessant is dat van de burgers die geen vertrouwen hebben in de rechterlijke macht, 57,1 procent verwacht dat door invoering van constitutionele toetsing hun vertrouwen in de rechterlijke macht zal toenemen. Over het geheel genomen wordt er echter niet verwacht dat de invoering van constitutionele toetsing zal leiden tot meer vertrouwen in de rechterlijke macht (zie tabel 6.2).

Tabel 6.2: Relatie tussen vertrouwen in de rechterlijke macht en het verwachte effect van invoering van constitutionele toetsing op het vertrouwen van burgers in de rechterlijke macht¹⁶⁹

Vertrouwen in de rechterlijke macht	Minder	Gelijk	Meer	Totaal
Nee	1	2	4	7
Ja	11	24	8	43
Totaal	12	26	12	50

De statistieken tonen dus aan dat er geen significant verband aanwezig is tussen het vertrouwen van een burger in de rechterlijke macht en het effect dat hij/zij verwacht van invoering van constitutionele toetsing op dat vertrouwen (Pearson Chi-Square: 0.086). Het vertrouwen in de politiek zal dus niet toenemen als gevolg van een toename in het vertrouwen in de rechterlijke macht.

Daarnaast blijkt dat het politiek vertrouwen ook niet direct toe neemt door invoering van constitutionele toetsing. Er is namelijk geen significant verband aangetroffen tussen het vertrouwen van burgers in de politiek en het effect dat burgers verwachten dat constitutionele toetsing zal hebben op dat vertrouwen (Pearson Chi-Square: 0.782). Van alle burgers die nu

¹⁶⁷ Een verband is significant indien de Pearson Chi-Square lager is dan of gelijk aan 0.05.

¹⁶⁸ Cramér's V: 0 is geen samenhang en 1 is volledige samenhang.

¹⁶⁹ Zie bijlage III.

geen vertrouwen hebben in de politiek verwacht namelijk slechts 15,8 procent dat het vertrouwen in de politiek zal toenemen door de invoering van constitutionele toetsing, 10,5 procent verwacht een daling en 73,7 procent verwacht dat er geen verandering zal optreden in het politiek vertrouwen (zie tabel 6.3).

Tabel 6.3: Relatie tussen vertrouwen in de politiek en verwachte effect van invoering van constitutionele toetsing op politiek vertrouwen¹⁷⁰

Vertrouwen in de politiek	Minder	Gelijk	Meer	Totaal
Nee	2	14	3	19
Ja	5	20	6	31
Totaal	7	34	9	50

De Nederlandse burgers verwachten dus niet dat hun vertrouwen in de politiek zal toenemen door de invoering van constitutionele toetsing. De meerderheid (vierenvijftig procent) is daarnaast ook helemaal geen voorstander van invoering van constitutionele toetsing. Of burgers voor of tegen invoering zijn, staat los van het vertrouwen dat burgers nu hebben in de politiek (Pearson Chi-Square: 0.461) en of burgers van te voren wisten wat constitutionele toetsing inhoudt (Pearson Chi-Square: 0.276).¹⁷¹ Het valt wel op dat van de 17 geënquêteerde burgers die wel weten wat constitutionele toetsing behelst, maar liefst 64,7 procent aangeeft geen voorstander te zijn van invoering.

Veel extra onderzoek is nodig om de precieze invloed van constitutionele toetsing op politiek vertrouwen vast te stellen, maar deze scriptie toont aan dat het niet waarschijnlijk is dat een dergelijk verband significant zal blijken te zijn. De voorlopige conclusie luidt dan ook dat invoering van constitutionele toetsing niet zal leiden tot meer vertrouwen van de burger in de politiek.

6.2 Aanbevelingen

Er is geconcludeerd dat het onwaarschijnlijk is dat de invoering van constitutionele toetsing zal leiden tot meer politiek vertrouwen. Er zijn echter wel andere argumenten te leveren voor een pleidooi voor invoering van constitutionele toetsing. Zo zou kunnen worden betoogd dat aangezien rechters al de mogelijkheid hebben om WIFZ te toetsen aan internationale verdragen (zoals de EVRM) het logisch zou zijn om constitutionele toetsing mogelijk te maken. Daarnaast kan worden beargumenteerd dat burgers hun klassieke burgerrechten moeten kunnen claimen tegenover de overheid. Om dit te faciliteren dient er een onafhankelijk instituut te zijn dat toeziet op de constitutionnalité van wetten die door de Staten-Generaal zijn aangenomen. Afsluitend kan ten faveure van constitutionele toetsing worden ingebracht dat door rechters wetten te laten toetsen aan de Grondwet de toetsing expliciet, ex post en specifiek plaatsvindt.

Alhoewel er dus respectabele argumenten zijn aan te leveren voor invoering van constitutionele toetsing, behoort het verhogen van politiek vertrouwen niet tot deze categorie. Meer in zijn algemeenheid kan worden gesteld dat het zeer ingewikkeld is voor de overheid en de politiek om direct invloed uit te oefenen op het vertrouwen van de burger in de politiek.

¹⁷⁰ Zie bijlage III.

¹⁷¹ Burgers die aangaven niet te weten wat constitutionele toetsing behelst, is een korte uitleg van het concept gegeven (zie bijlage II).

Uit onderzoek is namelijk gebleken dat het voornamelijk externe factoren zijn die van invloed zijn op het vertrouwen van de burger in de politiek: sociaal vertrouwen, vertrouwen in andere instituties, mediagebruik, of burgers politiek belangrijk vinden en er over praten, tevredenheid, religiositeit, individualisering, gedrag van politici, prestaties van de politiek en percepties van corruptie. Deze factoren worden niet direct beïnvloed door de invoering van institutionele veranderingen. Hieruit kan de voorzichtige conclusie worden getrokken dat de hele bestuurlijke vernieuwingsagenda van het ministerie van Binnenlandse Zaken niet zal leiden tot fundamentele veranderingen in het politieke vertrouwen. Een gekozen burgemeester, gekozen Eerste Kamer, provinciale kieslijsten voor de Tweede Kamer verkiezingen; het zal niet helpen om het vertrouwen van de burger in de politiek te vergroten.

Ook bij deze voorstellen zijn er argumenten aan te leveren die deze voorstellen rechtvaardigen. De politiek dient er echter rekening mee te houden dat zij niet zullen leiden tot meer politiek vertrouwen. Dit kan aanleiding zijn voor politieke partijen om hun positie ten aanzien van deze voorstellen te veranderen. Hopelijk heeft deze scriptie bijgedragen aan het verhogen van de kennis over de factoren die van invloed zijn op politiek vertrouwen, constitutionele toetsing en de relatie tussen politiek vertrouwen en constitutionele toetsing.

Samenvatting

Tussen 1997 en 2003 vond er een sterke daling plaats van het vertrouwen van de Nederlandse burger in de politieke instituties. Politici spraken net als opinieleiders in die periode over 'de kloof tussen burger en politiek', waarop het kabinet Balkenende II in juli 2005 de Nationale conventie instelde. De Conventie veronderstelt een causaal verband tussen politiekvertrouwen en de inrichting van het politieke bestel. Om het vertrouwen van de burger in de politiek te herstellen stelt zij o.a. voor om artikel 120 Grondwet te wijzigen zodat constitutionele toetsing mogelijk wordt gemaakt. Hierbij volgen zij het initiatiefvoorstel Halsema, waarmee een beperkte bevoegdheid tot constitutionele toetsing door de rechter wordt geïntroduceerd.

Om te bepalen of het vertrouwen van de burger in de politiek ook daadwerkelijk kan worden vergroot door constitutionele toetsing in te voeren, is een analyse gemaakt van het concept politiek vertrouwen. Bij het vertrouwen van de burger in de politiek draait het om zijn/haar beoordeling van de vertrouwensrelatie. Een burger laat zijn politieke vertrouwensoordeel namelijk afhangen van het verschil tussen zijn/haar verwachtingenpatroon - gevormd door macro en micro culturele factoren - en zijn/haar perceptie van de prestaties van de politiek. De verwachtingen van burgers worden beïnvloed door persoonskenmerken, persoonlijke oriëntaties, maatschappelijke kenmerken en kenmerken van de politiek.

Om te bepalen of invoering van constitutionele toetsing uiteindelijk zal leiden tot een verhoging van politiek vertrouwen, is het nodig om te weten of de invoering van invloed is op de factoren die een effect hebben op politiek vertrouwen. Er is om die reden een quasi-experiment uitgevoerd in België en Nederland en er is een enquête gehouden onder vijftig Nederlandse burgers. Er is voornamelijk gekozen voor België, omdat de Belgische en Nederlandse situatie qua wijzigingsprocedure van de Grondwet en de zwaarte van constitutionele toetsing aan elkaar gelijk zijn te stellen. Daarnaast is er voor België gekozen omdat het het enige land is waar constitutionele toetsing is ingevoerd op een moment dat er metingen naar politiek vertrouwen werden uitgevoerd. Door het vergelijken van de tevredenheid over de democratie in België en Nederland is vastgesteld dat het niet aannemelijk is dat invoering van constitutionele toetsing leidt tot een significante stijging in politiek vertrouwen.

Dit is vervolgens verder getoetst door een enquête te houden onder vijftig Nederlandse burgers. Hieruit is duidelijk geworden dat er een matig zwakke relatie (Cramér's V: 0.397) bestaat tussen politiek vertrouwen en het vertrouwen in de rechterlijke macht (Pearson Chi-Square: 0.005). Het vertrouwen in de politiek zal echter niet toenemen als gevolg van een toename in het vertrouwen in de rechterlijke macht, omdat er geen significant verband aanwezig is tussen het vertrouwen van een burger in de rechterlijke macht en het effect dat hij/zij verwacht van invoering van constitutionele toetsing op dat vertrouwen (Pearson Chi-Square: 0.086). Daarnaast blijkt dat het vertrouwen van de burgers in de politiek ook niet direct toe neemt door invoering van constitutionele toetsing (Pearson Chi-Square: 0.782). De Nederlandse burgers verwachten dus niet dat hun vertrouwen in de politiek zal toenemen door de invoering van constitutionele toetsing.

De conclusie is dat invoering van constitutionele toetsing waarschijnlijk niet zal leiden tot een significante verhoging van het vertrouwen van de burger in de politiek.

Bijlage I: Resultaten multi-niveau analyse met vertrouwen in het parlement als afhankelijke variabele¹⁷²

Parlement	Model 0	Model 1	Model 2	Model 3
Intercept	2.224***	2.224***	2.224***	2.224***
<i>Individueel:</i>				
Leeftijd		0.003***	0.001*	0.001*
Opleiding midden		0.0125	-0.021	-0.019
Opleiding hoog		0.096*	0.016	0.017
Vrouw		0.003	0.012	0.012
Vertrouwen			0.080***	0.079***
Religiositeit			0.045***	0.045***
Politiek belangrijk			0.107***	0.107***
Praten over politiek			-0.046***	-0.046***
Landbestuur			0.115***	0.115***
Politiek systeem			0.009*	0.009
Tevredenheid			0.012***	0.012**
Links			0.016	0.017
Rechts			0.022	0.023
Postmaterialistisch			-0.028**	-0.029**
Maatsch. betrokken			0.014	0.014
Mediagebruik			0.020**	0.02**
<i>Macro:</i>				
Economische groei				-0.007
Welvaart				0.004
Corruptie				0.035*
Werkloosheid				0.006
<i>Varianties:</i>				
Tussen landen	0.067	0.066	0.025	0.019
Binnen landen	0.777	0.602	0.531	0.530

* p < .05; ** p < .01; *** p < .001

¹⁷² Halman, p. 93.

Bijlage II: Enquete Constitutionele toetsing

Datum 23 augustus 2007 (13 enquêtes)
30 augustus 2007 (13 enquêtes)
7 september 2007 (24 enquêtes)

Gegevens

1. Geslacht	Man	Vrouw			
2. Leeftijd	18-29	30-44	45-64	65+	
3. Opleiding	Basis	Middelbaar	MBO	HBO	WO
4. Politiek	Links	Midden	Rechts		

Politiek

Vertelt u mij in hoeverre u vertrouwen heeft in de volgende instellingen:

(1 = geen vertrouwen / 10 zeer veel vertrouwen)

1. Regering	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
2. Parlement	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
3. Politieke partijen	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
4. Rechterlijke macht	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Constitutionele toetsing

1. Weet u wat constitutionele toetsing door de rechterlijke macht inhoudt? Nee Ja

Uitleg: Constitutionele toetsing door de rechterlijke macht houdt in dat de rechter de mogelijkheid heeft om te toetsen of wetten die het Parlement heeft aangenomen in overeenstemming zijn met de Nederlandse Grondwet. De Nederlandse rechter heeft deze bevoegdheid op dit moment niet.

2. Bent u voorstander van invoering van constitutionele toetsing? Nee Ja

3. Wat is het effect van invoering van constitutionele toetsing op uw vertrouwen in de:

A. Rechterlijke macht minder gelijk meer

B. Politiek minder gelijk meer

Bijlage III: Statistische data enquête¹⁷³

Geslacht

		Politiek vertrouwen		Total
		.00	1.00	
Geslacht	Man	10	16	26
	Vrouw	9	15	24
Total		19	31	50

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)	Exact Sig. (2-sided)	Exact Sig. (1-sided)
Pearson Chi-Square	.005(b)	1	.944		
Continuity Correction(a)	.000	1	1.000		
Likelihood Ratio	.005	1	.944		
Fisher's Exact Test				1.000	.588
Linear-by-Linear Association	.005	1	.945		
N of Valid Cases	50				

a Computed only for a 2x2 table

b 0 cells (.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 9.12.

Symmetric Measures

	Value	Approx. Sig.
Nominal by Phi	.010	.944
Nominal Cramer's V	.010	.944
N of Valid Cases	50	

a Not assuming the null hypothesis.

b Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

¹⁷³ Alle figuren in bijlage III zijn samengesteld met behulp van SPSS.

Leeftijd

		Politiek vertrouwen		Total
		.00	1.00	
Leeftijd	18-29 jaar	8	12	20
	30-44 jaar	3	6	9
	45-64 jaar	8	11	19
	65+	0	2	2
Total		19	31	50

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	1.479(a)	3	.687
Likelihood Ratio	2.165	3	.539
Linear-by-Linear Association	.115	1	.734
N of Valid Cases	50		

a 3 cells (37.5%) have expected count less than 5. The minimum expected count is .76.

Symmetric Measures

	Value	Approx. Sig.
Nominal by Phi	.172	.687
Nominal Cramer's V	.172	.687
N of Valid Cases	50	

a Not assuming the null hypothesis.

b Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

Politieke oriëntatie

		Politiek vertrouwen		Total
		.00	1.00	
Politieke oriëntatie	Links	7	12	19
	Midden	9	14	23
	Rechts	3	5	8
Total		19	31	50

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	.024(a)	2	.988
Likelihood Ratio	.024	2	.988
Linear-by-Linear Association	.005	1	.941
N of Valid Cases	50		

a 2 cells (33.3%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 3.04.

Symmetric Measures

	Value	Approx. Sig.
Nominal by Phi	.022	.988
Nominal Cramer's V	.022	.988
N of Valid Cases	50	

a Not assuming the null hypothesis.

b Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

Hoogst genoten opleiding

		Politiek vertrouwen		Total
		.00	1.00	
Hoogst genoten opleiding	Middelbaar onderwijs	7	3	10
	MBO	4	2	6
	HBO	6	8	14
	WO	2	18	20
Total		19	31	50

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	13.235(a)	3	.004
Likelihood Ratio	14.426	3	.002
Linear-by-Linear Association	11.994	1	.001
N of Valid Cases	50		

a 3 cells (37.5%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 2.28.

Symmetric Measures

	Value	Approx. Sig.
Nominal by Phi	.514	.004
Nominal Cramer's V	.514	.004
N of Valid Cases	50	

a Not assuming the null hypothesis.

b Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

Vertrouwen in de rechterlijke macht

	Politiek vertrouwen		Total
	0	1	
vertrouwen in 0 de rechterlijke 1 macht	6	1	7
Total	13	30	43
	19	31	50

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2- sided)	Exact Sig. (2- sided)	Exact Sig. (1- sided)
Pearson Chi-Square	7.865(b)	1	.005		
Continuity Correction(a)	5.687	1	.017		
Likelihood Ratio	7.962	1	.005		
Fisher's Exact Test				.009	.009
Linear-by-Linear Association	7.708	1	.005		
N of Valid Cases	50				

a Computed only for a 2x2 table

b 2 cells (50.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 2.66.

Symmetric Measures

	Value	Approx. Sig.
Nominal by Phi	.397	.005
Nominal Cramer's V	.397	.005
N of Valid Cases	50	

a Not assuming the null hypothesis.

b Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

Vertrouwen in de rechterlijke macht - Effect van invoering op dat vertrouwen

	Effect van invoering van constitutionele toetsing op het vertrouwen in de rechterlijke macht			Total
	Minder	Gelijk	Meer	
vertrouwen in 0 de rechterlijke 1 macht	1	2	4	7
	11	24	8	43
Total	12	26	12	50

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	4.905(a)	2	.086
Likelihood Ratio	4.234	2	.120
Linear-by-Linear Association	3.052	1	.081
N of Valid Cases	50		

a 3 cells (50.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 1.68.

Symmetric Measures

	Value	Approx. Sig.
Nominal by Phi	.313	.086
Nominal Cramer's V	.313	.086
N of Valid Cases	50	

a Not assuming the null hypothesis.

b Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

Politiek vertrouwen - Effect van invoering op dat vertrouwen

		Effect van invoering van constitutionele toetsing op het vertrouwen in de politiek			Total
		Minder	Gelijk	Meer	
politiek vertrouwen	0	2	14	3	19
	1	5	20	6	31
Total		7	34	9	50

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	.493(a)	2	.782
Likelihood Ratio	.504	2	.777
Linear-by-Linear Association	.015	1	.902
N of Valid Cases	50		

a 3 cells (50.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 2.66.

Symmetric Measures

	Value	Approx. Sig.
Nominal by Phi	.099	.782
Nominal Cramer's V	.099	.782
N of Valid Cases	50	

a Not assuming the null hypothesis.

b Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

Politiek vertrouwen – Voorstander van invoering

		Voorstander van invoering van constitutionele toetsing		Total
		Nee	Ja	
politiek vertrouwen	0	9	10	19
	1	18	13	31
Total		27	23	50

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)	Exact Sig. (2-sided)	Exact Sig. (1-sided)
Pearson Chi-Square	.543(b)	1	.461		
Continuity Correction(a)	.197	1	.657		
Likelihood Ratio	.542	1	.461		
Fisher's Exact Test				.563	.328
Linear-by-Linear Association	.532	1	.466		
N of Valid Cases	50				

a Computed only for a 2x2 table

b 0 cells (.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 8.74.

Symmetric Measures

	Value	Approx. Sig.
Nominal by Phi	-.104	.461
Nominal Cramer's V	.104	.461
N of Valid Cases	50	

a Not assuming the null hypothesis.

b Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

Vertrouwen in de rechterlijke macht – Voorstander van invoering

	Voorstander van invoering van constitutionele toetsing		Total
	Nee	Ja	
vertrouwen in 0 de rechterlijke macht	3	4	7
1	24	19	43
Total	27	23	50

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)	Exact Sig. (2-sided)	Exact Sig. (1-sided)
Pearson Chi-Square	.407(b)	1	.524	.689	.407
Continuity Correction(a)	.052	1	.819		
Likelihood Ratio	.406	1	.524		
Fisher's Exact Test					
Linear-by-Linear Association	.399	1	.528		
N of Valid Cases	50				

a Computed only for a 2x2 table

b 2 cells (50.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 3.22.

Symmetric Measures

	Value	Approx. Sig.
Nominal by Phi	-.090	.524
Nominal Cramer's V	.090	.524
N of Valid Cases	50	

a Not assuming the null hypothesis.

b Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

Kent de betekenis van constitutionele toetsing - Voorstander van invoering

	Voorstander van invoering van constitutionele toetsing		Total
	Nee	Ja	
Kent de betekenis van constitutionele toetsing	Nee	Ja	
	16	17	33
	11	6	17
Total	27	23	50

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)	Exact Sig. (2-sided)	Exact Sig. (1-sided)
Pearson Chi-Square	1.188(b)	1	.276		
Continuity Correction(a)	.625	1	.429		
Likelihood Ratio	1.203	1	.273		
Fisher's Exact Test				.372	.215
Linear-by-Linear Association	1.165	1	.280		
N of Valid Cases	50				

a Computed only for a 2x2 table

b 0 cells (.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 7.82.

Symmetric Measures

	Value	Approx. Sig.
Nominal by Phi	-.154	.276
Nominal Cramer's V	.154	.276
N of Valid Cases	50	

a Not assuming the null hypothesis.

b Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

Literatuur

Boeken

- Koopmans, Tim. *Courts and Political Institutions: A Comparative View*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005 (2003 1ste druk).
- Lijphart, Arend. *Patterns of Democracy: Government Forms and Performances in Thirty-Six Countries*. Londen: Yale University Press, 1999.
- Meer, van der, Job. *Communitarisme en vertrouwen in politieke instellingen: Verslag van een empirisch onderzoek*. Leiden, 2003.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Directie Constitutionele Zaken en Wetgeving. *Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken, 2002 (5de druk).
- Putnam, Robert D. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster Paperbacks, 2000.
- Rehnquist, William H. *The Supreme Court*. New York: Vintage Books, 2002 (1987, 1ste druk).
- Waldron, Jeremy. *Law and Disagreement*. Oxford: Oxford University Press, 1999.

Rapporten

- Europese Commissie. *Eurobarometer*.
- Hoekstra, R.J., e.a. *Conventie: hart voor de publieke zaak*. 2006.
- Instituut voor de Overheid. *Werken aan de Overheid, 2005-2006*
- OECO. *Economic Outlook* nr. 49. July 1991.
- OESO. *Revision of Leading Indicators for the G7 and Belgium*. 1998.
- Sociaal Cultureel Planbureau. *Een kwart eeuw sociale verandering in Nederland: De kerngegevens uit het Sociaal en Cultureel Rapport 1998*. Nijmegen: Sun, 1999.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. *Individualisering en sociale integratie*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau, 2004.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. *Publieke prestaties in perspectief: Memorandum quartaire sector 2006-2011*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2007.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. *Sociaal en Cultureel Rapport 2004*. Den Haag:

Sociaal Cultureel Planbureau, 2004.

- Sociaal en Cultureel Planbureau. *Vertrouwen in de rechtspraak: Theoretische en empirische verkenningen voor een monitor*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2004.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. *De toekomst van de nationale rechtsstaat*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2002.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. *Vertrouwen in de buurt*. Den Haag/Amsterdam: Amsterdam University Press, 2005.
- Zoethout, Carla (e.a.). *Een grondwet voor de 21ste eeuw: Voorstudie van de werkgroep Grondwet van de Conventie*.

Artikelen

- Akkerman, Tjitske. *Politiek vertrouwen. Wat staat er op het spel?*. Verschenen in: Arno Korsten (red), Peter de Goede (red). *Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur: Diagnoses en remedies*. Den Haag: Elsevier Overheid, 2006.
- Besselink, Leonard F.M. *Constitutionele toetsing in internationaal perspectief*. Verschenen in: *Ars Aequi*, 52 (2003) 2.
- Bovens, Mark. *Voorland Vlaanderen: België als maatschappelijk model*. Verschenen in: *De Academische Boekengids*, 48, januari 2005.
- Bovens, Mark, Anchrit Wille. *Waar bleef het vertrouwen in de overheid?* Verschenen in: *Bestuurskunde*, 15/4, december 2006.
- Chemerinsky, Erwin. *In Defense of Judicial Review: The Perils of Popular Constitutionalism*. *University of Illinois Law Review*, Vol. 2004, No. 3.
- Dekker, Paul. *Individuele achtergronden van ontbrekend vertrouwen in de regering*. Verschenen in: Arno Korsten (red), Peter de Goede (red). *Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur: Diagnoses en remedies*. Den Haag: Elsevier Overheid, 2006.
- Dekker, Paul. *Ontwikkelingen in politiek vertrouwen in Europa, 1981-2004*. Verschenen in: Arno Korsten (red), Peter de Goede (red). *Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur: Diagnoses en remedies*. Den Haag: Elsevier Overheid, 2006.
- Elchardus, Mark, Wendy Smits. *Vertrouwen: Het vertrouwen van de Vlamingen in politiek, overheid en instellingen in tijden van affaires*. TOR-vakgroep sociologie, Vrije Universiteit Brussel, 1998.
- Feddema, Hans. *Individualisering: vriend of vijand?* Verschenen in: *De Linker Wang*, november 2004.

- Halman, Loek. *De Politiek vertrouwen? Waarom zou je?: Een empirische analyse in 33 Europese landen*. Verschenen in: Arno Korsten (red), Peter de Goede (red). *Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur: Diagnoses en remedies*. Den Haag: Elsevier Overheid, 2006.
- Hamilton, Alexander. *The Federalist No. 78: The Judiciary Department*. Independent Journal, 14 juni 1788.
- Korsten, Arno, Peter de Goede. *De betekenis van sociaal kapitaal voor vertouwen in overheidsbestuur*. Verschenen in: Arno Korsten (red), Peter de Goede (red). *Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur: Diagnoses en remedies*. Den Haag: Elsevier Overheid, 2006.
- Lange, R. de. *Constitutionele toetsing van wetgeving in Nederland*. Verschenen in: *RegelMaat*, afl. 2006/4-5.
- Levi, Margaret, Laura Stoker. *Political Trust and Trustworthiness*. Annual Review Political Science, 2000/3.
- Madison, James. *The Federalist No. 47: The Particular Structure of the New Government and the Distribution of Power Among Its Different Parts*. New York Packet, 30 januari 1788.
- Mishler, William, Richard Rose. *What are the Origins of Political Trust?: Testing Institutional and Cultural Theories in Post-Communist Societies*. Forthcoming Comparative Political Studies, Februari 2001.
- Popelier, P. *Constitutionele toetsing van wetgeving in België*. Verschenen in: *RegelMaat*, afl. 2006/4-5.
- Praag, Philip van, Wouter van der Berg. *Dalend vertrouwen: tijdelijk of blijvend?*. Verschenen in: Arno Korsten (red), Peter de Goede (red). *Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur: Diagnoses en remedies*. Den Haag: Elsevier Overheid, 2006.
- Staatscourant 2005, nr. 251.
- Vanhoutte, Bram. *Politiek Wantrouwen In De Lage Landen*. Vrije Universiteit Brussel, 2004.
- Walle, Steven Van de. *Zullen beter werkende overheidsdiensten bijdragen tot vertrouwensherstel?* Verschenen in: Arno Korsten (red), Peter de Goede (red). *Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur: Diagnoses en remedies*. Den Haag: Elsevier Overheid, 2006.

Krantenartikelen

- Obbema, Fokke. *Franse president benoemt op de valreep aanhangers op hoge rechterlijke posten: Chirac hoopt dat vrienden zaken in doofpot houden*. Volkskrant,

20 maart 2007.

- Straaten, Floris van. *Geen newspapers, maar viewpapers: Premier Tony Blair hekelt de manier waarop kranten feiten en opinie mengen*. NRC Handelsblad, 13 juni 2007.
- Tromp, Jan. *Roze mannen zwarte kinderen*. De Volkskrant, 2 augustus 2006.
- Valk, Guus. *De VVD was niet voorbereid op soloartiesten: Experiment met lijsttrekkerverkiezingen bij liberalen was uiting van toenemend belang 'personendemocratie'*. NRC Handelsblad, 13 juni 2007.

Kamerstukken

- Halsema, Femke. *Wetsvoorstel constitutionele toetsing*, Kamerstukken II, 2001/02-2003/04, 28 331, nr. 1-11.

Internet

- CBS

- Society

Kerkelijkheid:

<http://statline.cbs.nl/StatWeb/table.asp?PA=37944&D1=a&D2=14&DM=SLNL&LA=nl&TT=2>

Beroepsbevolking:

<http://statline.cbs.nl/StatWeb/start.asp?lp=Search/Search>

Vakbondleden:

<http://statline.cbs.nl/StatWeb/start.asp?KEYWORDS=vakbond&BOOL=0&LA=NL&DM=SLNL&lp=Search/SResults>

Politieke partijen leden:

www.rug.nl/dnpp/index

- Nationaal inkomen

www.cbs.nl/NR/rdonlyres/AE850355-311B-4226-AD28-5919F6CB35E9/0/economischekerncijfers.xls

- Onderwijs

www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/onderwijs/publicaties/artikelen/archief/2007/2007-2143-wm.htm

- Disaster center
www.disastercenter.com/crime/

- Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen
www.rug.nl/dnpp/jaarboeken/index
- Encarta Winkler Prins Encyclopedie
<http://nl.encarta.msn.com/encnet/refpages/RefArticle.aspx?refid=1021504620&pn=11>
- European Value Studies (Steinmetz Archief)
www.jdsurvey.net/bdasepjds/QuestionCrosstab.jsp
- Grondwettelijk Hof
<http://arbitrage.be/>
- Internet Center for Corruption Research
www.icgg.org/corruption.cpi_olderindices.html
- Kwaliteit in de Overheid
www2.vlaanderen.be/personneelsbeleid/nk/vertrouwen.htm#inhoud
- Parlement & politiek
  - Bestuurlijke vernieuwing
www.parlement.com/9291000/modulesf/geldl4gd
  - Constitutionele toetsing
www.parlement.com/9291000/modulesf/h3jlki5p
  - Eerste Kamer
www.parlement.com/9291000/modulesf/ga6bfujb